داگیرکردنی شارەزوور لە سێ هەڵمەتی فتوحاتی ئیسلامیدا

ساڵانی (١٨-٢٢ ك. = ٦٤٠-٦٤٢ ز.)

هەڵمەتی «فتوحات» ی ئیسلامی، هەڵمەتێکی فراوانخوازیی ئیمپراتۆریانەی دەوڵەتی عەرەبی-ئیسلامیی «خیلافەت»ی ڕاشیدی و ئومەوی بو. کاتێکیش دەڵێین «عەرەبی-ئیسلامی»؛ بە مەبەستەوە ئەمە دەڵێین، چونکە دەوڵەتە ئیسلامیەکەی خەلیفە «ڕاشید»ەکان و ئومەویەکان بەتەواوی دەوڵەتێکی عەرەبی بو، و دەوڵەتە ئومەویەکە دەوڵەتێکی عەرەبیی نەتەوەیی و بنەماڵەییش بو. بەڵام دەوڵەتی «خیلافەت»ی عەبباسی؛ هەرچەند دەوڵەتێکی ئیسلامی بو و لەژێر ناونیشانی بنەماڵەی «هاشیمی»یشدا دروست ببو؛ بەڵام دەوڵەتێکی عەرەبیی نەتەوەیی نەبو، بەڵکو زیاتر دەوڵەتی گەلان و شۆڕشگێڕانی موسوڵمانی نا-عەرەب بو، و ڕەگەزە نا-عەرەبیەکە زاڵ بو بەسەریدا.

سەروەر پێنجوێنی

جا عێراق، و سوریا، و میسر، و باكوری مێسۆپۆتامیا و هەمو كوردستان و هەتا ئازەربەیجان و هەمو خۆرئاوای ئێرانی گەورە، و لەو ناوچە و وڵاتانە بون كە هەر زو لە سەردەمی دەوڵەتی خیلافەتی ڕاشیدی و ئومەویدا كەوتنە بەر شاڵاوی هەڵمەتی «فتوحات»ی ئیسلامی. لێرە ناتوانین نەخشە و كرۆنۆلۆجیای ئەم هەڵمەتە بینا بكەینەوە هەتا بزانین چۆن ئەم هەڵمەتە پەرەیسەندوە و لە هەوڵی داگیركردنی ئەو ناوچانەی باشوری عێراق و باشوری وڵاتانی شامەوە ـ كە لەژێر دەسەڵاتی ساسانی و بیزەنتی و فەرمانڕەوا جێگرەكانیاندا بون ـ گەشەی كردوە و لە ئەنجامی تێكگیران و پاشان تەمای زەمین و دەسكەوتی زیاتر بوەتە هەڵمەتێكی فراوانخوازیی ئیمپراتۆری.. ئەمە توێژینەوەیەكی گشتگیری ئەو مێژوەی دەوێت، بەڵام لێرەدا هەوڵ دەدەین بە تیشكخستنەسەر ئەو هەڵمەتەی كراوەتە سەر ناوچەكانی كوردستان و باكوری مێسۆپۆتامیا و خۆرهەڵاتی ئێران، و بەتایبەتی نمونەیەك لەمە كە هێرشەكانی داگیركردنی هەرێمی (شارەزور)ە، یادی چمكێك لەو مێژوە زیندو بكەینەوە.

ئەمڕۆ لە كوردستاندا، بە هۆی دابەشبون و دروستبونی دو بەرەوە، بەرەیەكی نیشتمانی و نەتەوەیی كە لە ناسیۆنالیزم قوتابخانەیەكی بۆ بیركردنەوە و خەبات بینیوەتەوە، و بەرەیەكی ئایینی و ئیسلامی كە لە ئیسلامی وەهابی و ئیسلامی سیاسی ئاڕاستەیەكی ئایینیی نوێی بۆ خۆی جیاكردوەتەوە؛ كێشمەكێشێك هاتوەتە گۆڕێ، كە هەتا كاری لە نوسینەوە و خوێندنەوەی مێژوی كوردیش كردوە، بەتایبەتی مێژوی بەریەككەوتنی كورد و ئیسلام. بەرە ئیسلامیەكە پەرە بەو بیركردنەوەیە دەدات كە گوایە كورد پێش ئیسلام هیچ مێژویەكی نیە و هیچ كولتورێكی ڕیشەدار و كۆنینەی نیە، و ئایینی زەردەشتییش دەسەڵاتی ساسانی بەسەریدا سەپاندویەتی، و كاتێكیش سوپای ئیسلامیی «فتوحات» هاتوە؛ ئەمە سوپای ڕزگاری و ئازادی بوە و گوایە سوپا ئیسلامیەكە كوردی لەژێر دەسەڵاتی ساسانی ڕزگار كردوە، و گوایە كورد بۆ خۆی پێشوازیی لە هێزە ئیسلامیەكە كردوە، و كورد هەر بۆ خۆی باوەشی بۆ ئیسلام كردوەتەوە.. هەتا هەندێكیان زیادەڕەویی زیاتر دەكەن و دەڵێن كورد پێشتر باڵوێزیان بۆلای پێغەمبەری ئیسلام ناردوە بۆ ئەوەی بە ئیسلام ئاشنا بن و خۆیان بۆ موسوڵمانبون ئامادە بكەن![1] و گوایە دواتریش پشتگیریی سوپای ئیسلامیی «فتوحات»یان كردوە! ئینجا ئیتر پێیان وایە ئەو مێژوەی كورد هەیەتی؛ لەدوای موسوڵمانبونیەوە دەستپێدەكات. ئەمەش هەم گوزارش لە ویست و خواستێكی ئایدیۆلۆجیایی دەكات كە نایەوێت كورد لە دەرەوەی ئیسلام و لە پێش ئیسلام و لە پاش ئیسلام ببینێت و هیچ بون و قەوارە و مێژویەكی ببێت، و هەم پشتدەبەستێت بە هەندێك سەرنجی سادە و هەندێك بەڵگەی ناتەواو.

هەر بۆیە نوسەرە ئیسلامیە كوردەكان، كە هەندێك كاری ئاڕاستەكراو و ئایدیۆلۆجیاییان لەسەر مێژوی «فتوحات»ی ئیسلامی لە كوردستاندا كردوە؛ هەرچی لەگەڵ ئەو تێڕوانین و ئامانجەی خۆیاندا نەگونجێت و ئەو وێنە خوازراوەیان لێ تێكبدات؛ هەوڵ دەدەن كوێری بكەنەوە و بێدەنگیی لێ بكەن.. بۆیە بە چەند شێوەیەك بابەتەكە پەردەپۆش دەكەن: لە لایەكەوە هەوڵ دەدەن تیشكی زیاتر بخەنە سەر چۆنێتیی كەوتنی ئیمپراتۆرێتیی ساسانی و شكانی سەركردە ساسانیەكان و سوپای ساسانی و داگیركردنی شارەكانی باشور و ناوەڕاستی ئێران كە مەڵبەندی دەسەڵاتە ساسانیەكەن و دورن لە ناوجەرگەی كوردستانەوە. لە هەمان كاتیشدا ئەو جەنگاوەرە كوردانەش لەگەڵ سوپای ساسانیدا بەرگرییان لە سەربەخۆیی و نیشتمانە ئێرانیەكە كردوە؛ بە «جاش» لە قەڵەم دەدەن! وەكو بڵێیت ساسانیەكان لەو كاتەدا داگیركەر بوبێتن و عەرەبەكان هێزێكی نیشتمانی بوبێتن! ئینجا لە لایەكی تریشەوە تەنها باسی ئەو ناوچە و ئاوەدانیانەی كوردستان دەكەن كە بە ڕێكەوتن لەسەر كۆمەڵێك مەرج تەسلیم بون و بەبێ شەڕ، یان دوای شەڕ و ئاگربڕ، هاتونەتە ژێر باری دەسەڵاتە عەرەبی-ئیسلامیەكە و بە تیشكخستنەسەر سەر باسی ئەم ناوچە خۆبەدەستەوەداوانە و كوێركردنەوەی باسی ئەو ناوچە و ئاوەدانی و گروپە كوردیانەی بەرگرییان كردوە و دوای ڕوبەڕوبونەوە و جەنگ ئینجا داگیر كراون؛ هەوڵ دەدەن وا لە خەڵك بگەیەنن كە كوردستان هەموی

بە «ئاشتی»(!) خۆی بە دەستەوە داوە و هیچ جەنگ و ڕوبەڕوبونەوەیەك ڕوی نەداوە! كە لە ڕاستیدا ئاگربڕ و ڕێكەوتنی دوای لەشكركێشی و ڕوبەڕوبونەوە؛ پێی ناوترێت «ئاشتی»! ئاشتی ئەوەیە لە بنەڕەتەوە لەشكركێشی بۆسەر یەكتر نەكرێت.. لە هەمان كاتیشدا ڕێكەوتن ئەوە ناگەیەنێت كە ناوچەكە داگیر ناكرێت، بەڵكو هەر داگیركاریە و ناوچەكە لە ڕوی سیاسی و ئابوریەوە داگیر كراوە و هیچ سەربەخۆییەكی سیاسیی نەماوە.. بەڵام نوسەرە ئیسلامیەكان وا لە خەڵك دەگەیەنن كە ئەم ڕێكەوتنانە ـ كە لە سەرچاوە مێژوییە عەرەبیەكاندا بە «صلح» ئاماژەیان بۆ دەكرێت ـ سەرپشكییەكی ئارەزومەندانەی كورد بوە كە گوایە بۆ خۆیان ئارەزویان كردوە بچنە ژێر سایەی دەسەڵاتی ئیسلامیەوە یان ـ هەتا دەڵێن ـ موسوڵمانیش بن! لە كاتێكدا ئەو ڕێكەوتنەی لە كۆمەڵێك شار و ئاوەدانیی كوردی و كوردستانیدا كراوە ڕێكەوتن بوە بۆ ڕێگرتن لە ڕژانی خوێن و لەسەر بنەمای كۆمەڵێك مەرج بوە كە تا ڕادەیەك ژیان و مافیان پارێزراو بێت، و ئەم ڕێكەوتنە بەدیلی جەنگ بوە و زانیویانە كە ئەگەر سەرپشكیی جەنگ هەڵبژێرن لە كۆتاییدا قەڵاكەیان یان ناوچەكەیان هەر دەگیرێت و ئەو كاتە بەتەواوی دەبێتە تاڵانی و دەسكەوت بۆ جەنگاوەرە عەرەبەكان (یاسای جەنگە ئیسلامیەكە وا بوە كە ئەوەی بە جەنگ و ئابڵوقەدان دەگیرێت؛ دەبێتە تاڵانی، و ئەوەی بەبێ جەنگ خۆی دەدات بە دەستەوە؛ كۆمەڵێك مافی هەیە، لای كەمی نابێتە تاڵانی و دەسكەوت). بەم شێوەیە ڕێككەوتنەكانیش هەر بەشێكن لەو باردوخەی جەنگ و لەشكركێشی دەیسازێنێت. بەڵكو هەر كە سنور بەزێنرا و ئابڵوقەی قەڵا و ئاوەدانی درا؛ ئیتر شتێك نیە پێی بوترێت «ئاشتی»، و بێ گومان داگیركردنی دوای ڕێكەوتن و ئاگربڕ (چونكە دوای ڕێكەوتن ئیتر بەڕێوەبردنێكی ئیسلامی لە ئاوەدانیەكەدا دادەمەزرێت)؛ دیسان دورترین شتە لە ئاشتی.. بەڵكو ئەوەی هەیە تەنها ئاگربڕێكە، و جێگرەوەی جەنگە، جێگرەوەی كوشتار و تاڵانە، بەدەستەوەدانی ئاوەدانی و داگیركران و قبوڵكردنی باجی بەروبوم و سەرانەیە لەبەرامبەری سەلامەتیی سەر و ماڵ و مناڵدا. بۆیە ئیتر نوسەرە ئیسلامیە كوردەكان ئەو شوێن و ئاوەدانیانەی كوردستان كە بەزۆر «عَنْوةً» و دوای جەنگ گیراون؛ هەر باسیان ناكەن و دەنگوباسەكەیان پەردەپۆش دەكەن. یەكێك لەمانە دەنگوباسی داگیركردنی (شارەزور)ە دوای سێ جەنگ كە ئەو نوسەرە ئیسلامیانە خۆیانیان لێ نادەن و دەنگوباسیان كوێر دەكەنەوە! بە سێ هەڵمەت ئینجا توانراوە شارەزور داگیر بكرێت و بهێنرێتە ژێر دەسەڵاتی ئیسلامی، بەڵام نوسەرە ئیسلامیە كوردەكان جاری وا هەیە بە یەك وشەش ئاماژە بۆ ئەم داگیركردنەی شارەزور ناكەن!

بۆ نمونە؛ كاتێك (حەسەن مەحمود حەمەكەریم) لە «كوردستان لە بەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا»كەیدا (كە لە ناوەندە ئیسلامیەكانی كوردستاندا زۆر پشتی پێ دەبەسرێت، و بوەتە گێڕانەوە ئیسلامیە كوردیە ڕەسمیەكەی ئەو مێژوەی «فتوحات»ی كوردستان)، دەیەوێت مێژوی «فتوحات»ی ئیسلامی لە كوردستاندا بخاتە ڕو؛ هەمو بایەخی لەوەدا چڕ دەكاتەوە و هەمو سەرنجی خوێنەر بەلای ئەوەدا دەبات كە چۆن لە باشوری كوردستان جەنگی سوپا ئیسلامیەكە لەگەڵ سوپای ساسانیدا بوە (بەم پێیەش؛ یانی ـ گوایە ـ شەڕەكە لەگەڵ كورد نەبوە و بابەتەكە ئیتر پەیوەندیی بە كوردەوە نیە)، و لە باكوری كوردستانیش [كە لە داگیركاریەكان «فتوحات»ی (عیاضی كوڕی غەنەم)ـە]؛ بەگشتی بە ڕێگەی ڕێكەوتن «صولح» بوە، كە ئەو دەنوسێت بە «ئاشتی».. ئیتر ئینجا هەمو كوردستانی ناوەندی، و بەتایبەتی ناوچەی موصڵ و ئینجا هەولێر و هەمو شارەزور و هەمو كورستانی خۆرهەڵات؛ ئەمە بە یەك ئاماژەیش ئاماژەی بۆ ناكات، كە داگیركردنی ئەمانە هەمویان لە «فتوحات»ی (عوتبەی كوڕی فەرقەد)ن، بەو شێوەیەی دواتر ڕونی دەكەینەوە. ئیتر ناوبراو هەر بە ئاماژەیش ئاماژەی بۆ «فەتحی شەهرەزور» نەكردوە، لە كاتێكدا هەندێك لە مێژونوسە ئیسلامیە كۆنەكان سەرباس و باسی تایبەتیان بۆ تەرخان كردوە. لەم دواییانەدا و لە كتێبێكی نوێیدا بە ناوی «كوردستان، لانكی دوەمی مرۆڤایەتی» ئاماژەیەكی خێرا دەكات بۆ بابەتەكە، ئەویش بە نەقڵكردنێكی خێرا و ناتەواوی ئەوەی بەلاذوری تۆماری كردوە، و دەیشڵێت: ئیتر نازانرێت شارەزور كوێ بوە كە شەڕەكەی تێدا بوە! ناوبراو ئەوەندە خێرا بەسەر ئەم

ئاماژەیەشدا تێپەڕ دەبێت کە باسی شەڕەکە و ئەوەی چۆن کورد شەڕی کردوە و کوردێکی زۆر کوژراوە؛ دەپەڕێنێت![2] وەکو دواتر دەبینین.

« شارەزور، و بارودۆخی پێش هاتنی ئیسلام

(شارەزور) دەکاتە بەشێکی هەرەگرنگی کوردستانی ناوەندی «كردستان المركزية»، ئەم بەشە گرنگەی کوردستان کە نوسەرە ئیسلامیەکان دەنگوباس و مێژوی داگیرکردنەکەی پشتگوێ دەخەن و پەردەپۆشی دەکەن. ئەم کوردستانە ناوەندیە ئەو بەشەی کوردستانە کە لە مێژویەکی کۆنەوە ناوجەرگەی کوردستان بوە و قوڵایی ستراتیجیی بۆ لایەکانی تری کوردستان پێکهێناوە، و دانیشتوانی تەنها لە کورد پێکهاتوە و گەلانی تر تێیدا بەشدار نەبون، بەپێچەوانەی باکوری کوردستانەوە کە ئەرمەن و خێڵە ئارامی‌زمانەکان و ـ هەتاکو ـ هەندێك خێڵی عەرەبیش لە مێژویەکی دورەوە و بە ڕێژەی کەم و زۆر هاوبەش و هاوسێ بون، و بەپێچەوانەی باشوری کوردستانیشەوە کە بەشێك لە قورسایی دەسەڵات و هێزی ساسانیەکان کەوتبوە ئەوێوە.. بە شێوەیەك هەندێك لە مێژونوسەکانی سەدەکانی ناوەڕاست کاتێك باسی شوێن و نشینگە و نیشتمانی کورد دەکەن؛ ئاماژە بۆ شارەزور دەکەن.. بۆ نمونە: کاتێك (ابن فضل الله العُمَريّ) (-٧٤٩ ك.) لە «مسالك الأبصار في ممالك الأمصار» دێتە سەر باسی گەلانی ئێرانی (و بە ناونیشانی گشتگیرکراوی «فورس» ئاماژەیان بۆ دەکات) و لێرەوە (دوای باسی دەیلەمیەکان و گیلەکیەکان)دێتە سەر باسی کورد؛ دەڵێت: «لەمانە کورد کە نشینگەکانیان (شارەزور ە» («ومنهم الكُردُ، ومنازلهم شهرزور)[3].

لەلای جیۆگرافەرە کۆنەکانی ناوچەکە، کە بە عەرەبی نوسیویانە، سەبارەت بە شارەزور، هەندێك زانیاریمان بۆ ماوەتەوە. هەرچەند ئەمانە باسی بارودۆخی شارەزوری دوای جێگیربونی دەسەڵاتی ئیسلامی لە ناوچەکەدا دەکەن، بەڵام دەتوانین لە ڕێگەی وەسفەکانیانەوە بیهێنینە بەر چاومان شارەزور و پایتەختەکەی و قەڵاکەی چ ڕابردویەکی لە سەردەمی ساسانی و پێش-ئیسلامیشدا هەبوە.

ناوەکە، بەو شێوەیەی ئێستە هەیە «شارەزور»، ئەمە

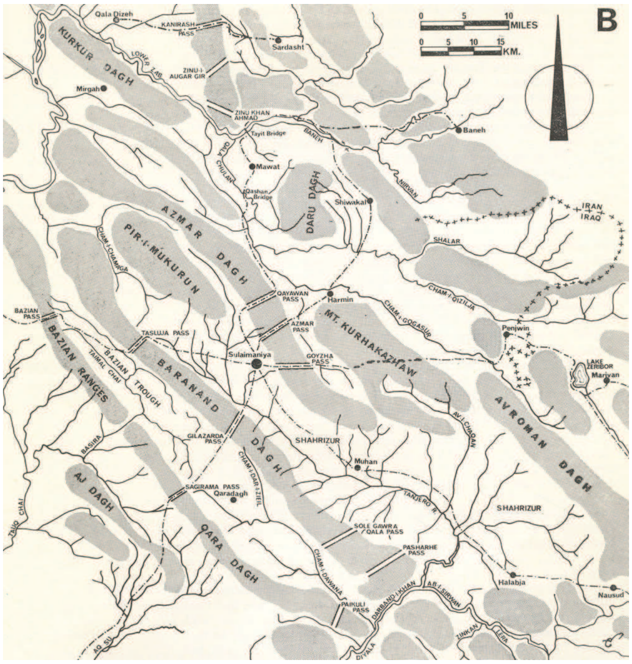

نەخشەی دەشتی شارەزور، لەنێوان چیاکانی هەورامان و کوڕەکاژاو و ئەزمەڕ و پیرەمەگرون، و بەرانان و قەرەداغ و بازیان

لە شێوەی عەرەبیێنراوی «شهرزور» |شەهرەزور|ـەوە دروستبوە، بە سوکەڵەبون و گۆڕانی دەنگی |ـەهـ| بۆ ئەلیف. ئەم شێوە عەرەبیەش لەسەر بنەمای شێوەی قۆناغی ناوەڕاستی ناوەکەوە لە پەهلەویەوە وەرگیراوە، کە دیارە شتێکی وەکو «شەهر زور» یان «شەهری زور» بوە، ئیتر گۆڕانی ناوەکە بۆ «شەهرەزور» بەم شێوەیە بوە: لە عەرەبیدا «مركب مزجي» هەیە واتە وشەی لێکدراوی دو بەش، وەکو «نقشبند» و «بعلبك» و هەروەها «شهرزور». جا ڕێسا وایە لە عەرەبیدا «مورەککەبی مەزجی» هەمیشە بەشی یەکەمی، واتە یەکەم وشە کە لەگەڵ وشەی دوەم لێکدراوە، کۆتاییەکەی «سەر» (فتحة) ی پێوە دەبێت. بۆ نمونە: ئێمە بە کوردی و فارسی دەڵێین «نەقشبەند»، بەڵام بە عەرەبی ئەم ناوە دەبێتە «نەقشەبەند»، هەروەها «بەعلبەك» دەبێتە «بەعلەبەك». بە هەمان شێوە «شەهر زور» لە عەرەبیدا بوەتە «شەهرەزور» و بەم شێوەیە هاتوەتە ناو کوردی و ئێستە بوەتە «شارەزور». هەرچەند مامۆستا (تەوفیق وەهبی) لە لێکۆڵینەوەیەکیدا بە ناوی «أصل تسمية شهرزور» هەوڵ دەدات شێوەی «شەهرە-»ی ناوەکە بە

گەڕاندنـەوەی بـۆ پێشینەی ئەوێستایی و ـ بەگشتی ـ ئێرانیـی کـۆن و ئینجا ئێرانیـی ناوەڕاسـت ڕاڤـە بـکات، و بـۆ ئەمـە وردەکارییەکـی کەموێنـەی کـردوە و زانیـاری و سـەرەداوی زۆری خسـتوەتە بـەر دەسـت، کـە ـ بەکورتـی ـ پێـی وایـە «شـەهرە زور» ـ بـە شـێوازی لێکـدان «ترکیـب» ی کوردیـی («مەوصوف»+ە+«صیفـە») داڕێـژراوە، بـۆ نموونـە: «گـردی بـۆر»، دەبێتـە «گردە بۆر»، و ئـەم شـێوازەش دەگێڕێتـەوە بۆ پێشـینەی لـە کوردیـی کـۆن و ناوەڕاسـت. ئیـتر بـەم شـێوەیە «شـەهری زور» یـان «شـاری زور» بوەتـە «شـەهرەزور» یـان «شـارەزور» بـە واتـای شـاری نـزم یـان شـاری بنیاتنـراو لـە دەشـتایی. بـەم شـێوەیە تیۆریەکـەی سەرنجڕاکێشـە، بـەڵام هێشـتا ـ بـە بـڕوای مـن ـ کاتێـك دەزانیـن کـە گۆڕانـی ناوەکـە لـە کەناڵـە عەرەبیەکـەدا پاسـاو و ڕونکردنـەوەی ڕۆشـنتری هەیـە؛ ئیتر پێویسـتیمان بـە لێکدانـەوەی تـر نیـە، و دیـارە (ت. وەهبـی) سـەرنجی ئـەم لایەنـەی نـەداوە. لـە ڕاستیدا بابەتەکـە هـەر وەکـو گۆڕانـی «نەقشبەند» وایـە بـۆ «نەقشـەبەند»، بـە کاریگەریـی عەرەبـی.

جـا دەربـارەی شـارەزور وەکـو هەرێمێـك، (یاقـوت) ی حەمایـی (یاقـوت الحمـويّ) لـە (معجـم البلـدان) دا دەڵێـت: «(شـەهرەزور): ... دەڤەرێکـی فراوانـە لـە ناوچـەی شـاخان، لەنێـوان ئەربیـل و هەمـەدان، ‹زور›ی کـوڕی ضەحـاك دروسـتی کـردوە، خەڵکـی ئـەم نـاوە هەمـوی کـوردن» («شَـهْرَزُور: ... وهـي كـورة واسـعة في الجبـال بـين إربـل وهمـذان أحدثهـا زور بـن الضحـاك، ومعنـى شـهر بالفارسـية المدينـة، وأهـل هـذه النواحـي كلهـم أكـراد»)(٤).

پاشـان یاقـوت لـە (میسـعەری کـوڕی موهەلهەلـی ئەدیـب) ـەوە وەسـفی هەرێمەکـە و پایتەختـی شـارەزور و قەڵاکـەی دەگێڕێتـەوە، کـە مەبەسـت لەمـە (ئەبـو دولـەفی یەنبوعـی) ی خەزرەجـی (ـ ٣٩٠ ك.) ــە کـە شـاعیر و گەڕیـدە بـوە، و ئێسـتە سـەربوردەی گەشـتەکەی لـە دو نامـە یاخـود کتێبـدا لەبـەر دەسـتماندایە، و ئـەم بـاس و وەسـفە دەگمەنـەی شـارەزور کـە لـەو سـەردەمەوە (سـەدەی ٤ ك.) بۆمـان ماوەتـەوە؛ لـە «الرسـالة الثانیة»ـەکەی ئەبـو دولەفدایـە، کـە هەرچەنـد (یاقـوت) گواسـتویەتیەوە، بـەڵام لێرەوە ڕاستەوخۆ دەقەکـەی ئەبـو دولـەف خـۆی دەگوازینـەوە:

دەڵێـت: (شـەهرەزور کۆمەڵێـك شـار و گونـدە، شـارێکی گـەورەی تێدایـە کـە شـارە گەورەکـەی ئـەو هەرێمەیـە لـە ڕۆژگاری خۆمانـدا، پێـی دەوترێـت «نیـم از رای» [یاخـود «نیم-راهـ»، دەقـاودەق: نیـوەی ڕێ]، و خەڵکەکـەی یاخیـن لـە دەسـەڵات و ملنەدانیـان پـێ خۆشـە و سـەرپێچییان پـێ شـیرینە! شـارەکەش لـە بیابانێکدایـە، و خەڵکەکـەی ئـازا و شـەڕکەر و زبـرن و خۆیـان و ناوچەکەیـان دەپارێـزن، و شـورای شارەکەش هەشـت گـەز ئەسـتورە، و زۆربـەی میرەکانیـان لـە خۆیانـن. و ناوچەکـە دوپشـکی کوشـندەی وای هەیـە لەوانـەی نیصیبیـن زیانەخرۆتـرن!) («شـهرزور: مدينـات وقـرى، فيهـا مدينـة كبـيرة وهـي قصبتهـا في وقتنـا هـذا يقـال لهـا «نيـم أزراي»، وأهلهـا عُصـاة علـى السـلطان قـد اسـتطعموا الخـلاف واسـتعذبوا العصيـان. والمدينـة في صحـراء، ولأهلها بطش وشدة

ساخکردنەوەی (مینۆرسکی) بۆ «نامەی دوەم»ی گەشتەکەی ئەبو دولەف، لە وەرگێڕانی فارسیدا

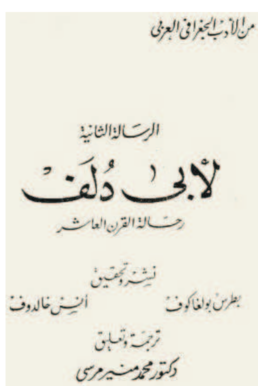

«الرسالة الثانية»ـەکەی ئەبو دولەف، چاپی میصر

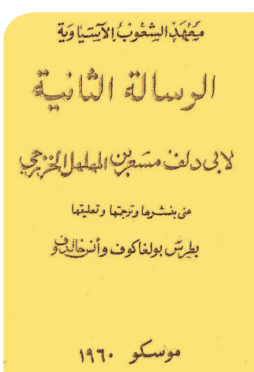

«الرسالة الثانية»ـەکەی ئەبو دولەف، چاپی مۆسکۆ، ١٩٦٠

يمنعون أنفسهم ويحمون حوزتهم. وسمك سور المدينة ثمانية أذرع، وأكثر أمرائهم منهم، وبها عقارب قتالة أضر من عقارب نصيبين..»). ئینجا دەڵێت: ئەمانە «مەوالی»ی عومەری کوڕی عەبدولعەزیزن [یانی: سەر بە ئەون]، و کوردەکان ئەمانە [یانی ئەم شارەزوریانە]یان چاونەترس و بوێر کردوە بەرامبەر ئەمیرەکان و بۆ سەرپێچیی خەلیفەکان، ئەوەش چونکە وڵاتەکەیان زستانەهەواری شەستهەزار ماڵە لە جۆرەها کوردی وەکو «جەلالی» [=گەڵاڵی؟]ـەکان و «یابسان» [یان «باسیان» = «بازیان»؟] و «حەکەمی»ـەکان و «سولی» [=سۆڵەیی؟]ـەکان، و ئەمانە لەو وڵاتەی خۆیان مەزرای زۆریان هەیە، و زۆربەی خواردنی سەرەکی [یانی دانەوێڵە]ـیان لە دەشتەکانی [دەقاودەق: «بیابانەکانی»] وڵاتەکەیانەوە بۆ بەرهەم دێت. و لە نزیکی ئەم شارە شاخێك هەیە بە «شعران» دەناسرێت، و شاخێکی تریشی لێیە بە «زلم» دەناسرێت، کە تۆوی «زلم»ی لێیە کە بۆ داوودەرمانی جوتبون بەسودە، و لە شوێنی تر شكنابەم هەبێت» («وهم موالي عمر بن عبد العزيز، وجرّأهم الأكراد بالغلبة على الأمراء ومخالفة الخلفاء، وذلك أن بلدهم مشتى ستين ألف بيت من أصناف الأكراد الجَلاليّة واليابسان والحَكَميّة والسولية، ولهم به مزارع كثيرة، ومن صحاريه يكون أكثر أقواتهم، ويقرب من هذه المدينة جبل يعرف بشعران وآخر يعرف بالزلم فيه حبّ الزّلم الذي يصلح لأدوية الجماع، ولا أعرفه في مكان غيره»)[٥].

لێرەوە وا دیارە کە خەڵکی پایتەختی شارەزور، لە سەردەمی خەلیفەی ئومەوی (عومەری کوڕی عەبدولعەزیز)ـدا موسوڵمان بون و شوێنکەوتەی ئەو بون، بۆیە بە «مەوالی»ی ئەو دانراون. هەر وەکو بەشێکیان کە کوردە (حەکەمیەکان) «الحَكَميّة»ـن دراونەتە پاڵ خەلیفە (مەڕوانی کوڕی ئەل-حەکەم) ی ئومەوی. دیارە ئەم خەلیفە ئومەویانە توانیویانە پشتیوانیی ئەم خێڵ و کۆمەڵە کوردانە بەدەستبهێنن، و ئەمە کارێکی کردوە بنە موسوڵمانی سوننیی دەمارگیر و مەشرەب ئومەوی، لە کاتێکدا پێشتر زەردەشتی بون. هەر ئەبو دولەف لە بڕگەیەکی دواتردا دەگێڕێتەوە کە چۆن کوردی خەڵکی پایتەختی شارەزور داویانە بەسەر خەڵکی شاری «پیر»دا، و ئەبو دولەف دەڵێت ئەم شارەش هەر لە هەرێمی شارەزور بوە، و خەڵکەکەی ـ کە ئەمانیش پێشتر زەردەشتی بون ـ بوبونە شیعەی زەیدیی صالیحی («صالیحیەکان» یاخود «الصالحية» گروپێك بون لە شیعەی زەیدی)، و دەڵێت لەسەر دەستی ئیمام (زەیدی کوڕی عەلی) موسوڵمان ببون.. ئیتر دەڵێت خەڵکی موسوڵمانی سوننیی پایتەختی شارەزور، (نیم ئەز رای)، بە دەمارگیری بۆ ئایین و پشتیوانیکردنی شەریعەت «عَصَبيّةً للدّينِ ومُظاهَرةً للشّريعة» (خۆی نوسراوە: «وَظاهِرِ الشّريعة»)، داویانە بەسەر خەڵکی شاری پیردا و ئیتر قەتڵوعامیان کردون و ـ دەڵێت ـ بە ئاگر سوتاندویانن! ئەمەش لە ساڵی (٣٤١ ك.)ـدا[٦].

ئەم ئاوەدانیی «پیر»ە بەپێی لێکدانەوەی مینۆرسکی[٧] دەکاتە گوندی (هەجیج) کە مەزارگەی (کۆسەی هەجیج) ی لێیە، لە هەورامان. ئەگەریشی هەیە ناوەکە کورتەی ناوێکی وەکو «پیرۆزئاباد» بێت کە ئەم ناوەش وەکو ناوی شوێنێك هاتوە لە شارەزور، و هەندێک گوندیش لە هەورامان کە ناویان بە «پیر-» دەستپێدەکات، پاڵێوراون بۆ ئەوەی سەرچاوەی ناوەکە بن، وەکو گوندی (پیردیوەر) و گوندی (پیران)[٨]. دیارە خەڵکی ئاوەدانیەکە هەر کوردیش بون، بەڵام دیارە شارەزوریەکانی نیمئەزرای بونەتە موسوڵمانی سوننیی توندڕەو و جەنگێکی مەزهەبی لەنێوانیاندا بەرپا بوە.

لە گواستنەوەکەی یاقوتدا لەبریی «پیر» بە «شیز» هاتوە، کە (شیز) شارێك بوە شوێنەکەی دەکەوێتە پارێزگای (ورمێ) ی ئێستە (پارێزگای «ئازەربەیجانی خۆرئاوا» لە زاراوەی بەڕێوەبردنی ئێرانیدا)، ئەم شاری (شیز) ە؛ مەڵبەندێکی زۆر گرنگی ئایینی زەردەشتی بوە، و پەرستگاکەی بەناوبانگ بوە و پاشای ساسانی هەمو ساڵێك سەردانی کردوە. لە دەقە پەهلەویەکاندا بە «گەنجەك» ناوی هاتوە. بەڵام ڕەنگە ئەم گواستنەوەیەی یاقوت تەنها تێکەڵکردنی ناوەکان بێت، چونکە شاری شیز لە شارەزورەوە دورە، لە هەرێمی شارەزور دەردەچێت، و دەکەوێتە هەرێمی ئازەربەیجان.

ئەبو دولەف، لەم شارانەی هەرێمی شارەزور، جگە لە (نیم ئەز رای)ی پایتەخت و (پیر)؛ ئاماژە بۆ شارێك یاخود

ئاوەدانییەکی تری شارەزور دەکات کە دەڵێت لەنێوان ئەو دو شارەدایە، و بە دوزدان «دزدان» ناوی دەهێنێت، وشەکە دەقاودەق بە واتای «دزان»ـە، و مینۆرسکی بە شوێنێك لە (نەوسود) لە هەورامان دیاریی دەکات، و ئێستە بەراورد دەکرێت بە قەڵای «دوژانە» لە گوندێک بە هەمان ناو لە هەورامانی تەخت[٩].

لێرەوە و لە بەراوردێکی گشتیەوە دیارە کە دەڤەری «شەهرزور» ئەو ناوچانەی کوردستانی ناوەند دەگرێتەوە کە ئێستە پارێزگای (سلێمانی)ی هەرێمی کوردستانی عێراق و پارێزگای (کوردستان)ی ئێران پێکدەهێنن، کە لە خۆرهەڵاتیەوە بە پارێزگای (هەمەدان)ی ئێران کۆتایی دێت و لە خۆرئاوایشیەوە بە پارێزگا یاخود شاری (ئەربیل)ی هەرێمی کوردستانی عێراق کۆتایی دێت.

ئەو شارەش کە ناوەند و پایەتەختی شارەزور بوە و باسی هاتوە، واتە (نیم-راهـ) یان (نیم-ئەز-رای)، هەندێك بڕوایان وایە کە پاشماوەی کەلاوەکانی ئەوانەی گردی (یاسین تەپە)ن لە باکوری خۆرئاوای دەشتی شارەزور[١٠]، نزیك گوندی (بێستانسور) لە ناحیەی (تانجەرۆ ـ عەربەت).

شوێنەواری یاسین تەپە، شارەزور

بەڵام هەندێك توێژەر، لەوانە لە ڕابردودا شوێنەوارناسی ئاڵەمانی (ئێرنست هێرتسفێلد) Ernst Herzfeld (١٨٧٩-١٩٤٨ ز.)، و ئێستەش توێژەری کورد (د. حوسامەدین نەقشبەندی) لە «الكرد في لرستان الصغرى (الشمالية) و شهرزور خلال العصر الوسيط»[١١]، دەگەنە ئەو ئەنجامەی کە پایەتەخت و قەڵای شارەزور لە (خورماڵ) بوە («گوڵعەنبەر» لە کۆندا)، و باسی (زەڵم) لە وەسفەکەی ئەبو دولەفدا بەڵگەیەکی ئەم دەستنیشانکردنەیە، و ئەو قەڵا و قەڵاکاریەی خورماڵیش؛ هەتا ئێستەش شوێنەواری ماوە، هەرچەند ئەمە جیاکردنەوەی شوێنەواری سەردەمە جیاوازەکان دەخوازێت. بەڵام ئەم دەستنیشانکردنە تەنها ئەو کێشەیەی هەیە کە بەپێی وەسفەکەی ئەبو دولەف شارەکە لە بیابانێکدایە، بەم پێیە دەبێت لە دەشتی شارەزوردا بێت، و ئەمە دیسان سەرنج بۆ شوێنەواری (یاسین تەپە) ڕادەکێشێت، کە ئەمیش شوێنەواری قەڵاکاریە لەسەر گردێکی دەستکرد.

ناوی «نیم-ڕاهـ» یان «نیم-ئەز-ڕای» یاخود «نیم-ئەز-ڕاهـ»، دەقاودەق یانی «نیوەی ڕێ»، و ئەم ناوەش لەوەوە هاتوە کە ناوەڕاستی ڕێگەی پاشای ساسانی بوە لە (تێسەفۆن)ی پایەتەختەوە بۆ ئاگرخانە زەردەشتیە بەناوبانگەکەی شاری (گەنجەك) یاخود (شیز) لە باکور، وەکو داب‌ونەریتێکی ساڵانەی شاهانەی ساسانی، و دیارە لە نیوەی ڕێدا پاشای ساسانی لەم شارە قایمەدا حەواوەتەوە.

بۆیە لە سەردەمی ساسانیدا ئەم پایەتەختەی شارەزور و قەڵاکەی بایەخی زۆری هەبوە. شارەزور یەکێك بوە لە پێنج «ساتراپ» [بە پارسیی کۆن «خشثرەپاون»، لە کوردیی نوێدا دەبێتە «شارەوان» یان «شارەوانی»] واتە پێنج هەرێم یان پارێزگای سەرەکیی ئیمپراتۆرێتی. جا ساتراپی شارەزور بریتی بوە لە پارێزگای سلێمانی و کەرکوکی ئێستە لەگەڵ خۆرهەڵاتی پارێزگای دیالای ئێستە.

چەند شتێکی گرنگ دەربارەی مێژوی شارەزور لە پێش ئیسلامدا کە دەبێت سەرنجیان بدەین:

ـ لە مێژوی کۆندا دەشتی شارەزور مەڵبەند و چەقی ناوچە و شانشینیی (زاموا) Zamua بوە، و ئەمەش لە مێژویەکی کۆنتردا شانشینییەکی تر بوە بە ناوی (لوللوبی) Lullubi. ئەمانە بەشێکن لە مێژوی پێش-ئێرانیی ناوچەکە و کوردستان.

ـ شارەزور، بەتایبەتی قەڵای پایەتختی شارەزور، مەڵبەندێکی ساسانی و زەردەشتیی گرنگ بوە، و بایەخێکی زۆری بۆ ئیمپراتۆرە ساسانیەکان هەبوە.

ـ لە هەندێك دەق و تۆماری کۆندا («کارنامەی ئەردەشیر»، و «نەخشەکەی نەرسێ»)، ئاماژە بۆ شارەزور و پاشایەکی شارەزور کراوە بە ناوی «یەزدان کەرد»، کە هیچی ڕونی لەسەر نازانین. دیارە پاشایەکی ناوچەیی شارەزور بوە و

نوسینێکی بزماری، کە دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی (١ ز.)، لە (بەکراوا)، شارەزور، دۆزراوەتەوە

سەر بە ئیمپراتۆری ساسانی بوە. بونی پاشایەتییەك لە ناوچەکەدا ڕابردویەکی مێژویی پرشنگدار و بایەخدارە بۆ کورد کە دەبێت هەوڵ بۆ زیندوکردنەوەی یاد و شوێنەواری بدەین.

- لە سەدەی (٤ ز.)دا هەندێك لە خەڵکی شارەزور بونەتە مەسیحی، کە دەکەونە بەر شاڵاوی ئەشکەنجەدانی ساسانیەکان. لەمانە؛ ئەوانەی کە ناویان چوەتە مێژوەوە؛ ئوسقوف (شاهدۆستی شارەزوری)ـە کە خۆی و ١٢٨ کەس لە شوێنکەوتوانی کوژراون. هەروەها ئوسقوفێکی تری شارەزور ناوی هاتوە: «نەثەنییەل»ی سیازور Nathaniel of Siazur یاخود شیازور Šiazur (پاشان باس دەکەین کە ئەمانە شێوەی تری ناوی شارەزورن)، کە ئەمیش مەسیحییەکی هەڵگەڕاوە بوە لە ئایینی زەردەشتی، و «شەهید» بوە. ئەمە بەشێکە لە مێژوی کێشمەکێشی ساسانی-زەردەشتی و بیزەنتی-مەسیحی کە خەڵکی ناوچەکە باجەکەیان داوە. کەسێتییەکی مەسیحیی تر کە دراوەتە پاڵ شارەزور؛ بە «(گابرییێل)ی شارەزور» Gabriel of Siarzur ناو دەبرێت، و وەکو نوسەری هەندێك دەق ناوی دێت. لە پۆلێنبەندیی کلێسای سوریانیی خۆرهەڵاتدا شارەزور سەر بە هەرێمی (بێث گەرمای)ـە (بۆیە ئاوەدانی و ناوچەکانی شارەزور لە کەلەپوری مەسیحیی خۆرهەڵاتیدا دەدرێنە پاڵ هەرێمی بێث گەرمای)، و لەو ئوسقوفانەی شارەزور کە سەر بە ئوسقوفنشینیی شارەزور بون و ناویان هاتوە: ئوسقوف (تەهمین)ی شارەزور Tahmin of Shahrzur ، کە لەناو ئەوانەی واژۆی کارەکانی «ئەنجومەنی یۆسێف» Synod of Joseph (٥٥٤ ز.) کردوە ناوی هاتوە. ئوسقوف (نەثەنییەل)ی شارەزور، کە پێشتر ناوی هات و یەکێکیشە لە واژۆکارانی کارەکانی هەردو «ئەنجومەنی ئیشۆعیەهبی یەکەم» Synod of Ishoʿyahb I (٥٨٥ ز.) و «ئەنجومەنی گریگۆری» Synod of Gregory (٦٠٥ ز.). ئوسقوف (ئیصحاق)ی شارەزور Isaac of Shahrzur، کە لەناو ئامادەبوانی مەراسیمی دیاریکردنی پەتریارکی کلێسای خۆرهەڵات (یۆحەننانی چوارەم) Yohannan IVـدا ناوی هاتوە (٩٠٠ ز.). هەروەها ئوسقوف (ئەبراهام)ی شارەزور Abraham of Shahrzur، کە لە سەردەمی پەتریارك (ماری) Mari (٩٨٧-٩٩٩ ز.)ـدا کراوە بە سەرەكئوسقوفان metropolitan ی (مەیسان) لە باشوری عێراق. ئەمانە هەمویان لە مێژوی کلێسای خۆرهەڵاتدا باسوخواسیان ماوەتەوە، و هیوامان وایە لەگەڵ باسوخواسیاندا هەندێك زانیاریی گرنگ لەسەر شارەزور تۆمار کرابن.

- لە سەدەی (٧ ز.) و ساڵانێك پێش هەڵمەتی «فتوحات»ی عەرەبی-ئیسلامی، و دوای ئەوەی ئیمپراتۆرێتیی بیزەنتی بە سەرۆکایەتیی ئیمپراتۆر (هێراکلیوس) Heraclius (٥٧٥-٦١٠-٦٤١ ز.)، ئەوەی کە لە مێژوی ئیسلامدا بە «هیرەقڵ» («هِرَقْل») ناو دەبرێت؛ دەسەڵاتی بەسەر ئەم ناوچانەدا گێڕایەوە، کە هێراکلیوس دێتە ناوچەی شارەزور. ئەوەش دوای سەرکەوتنەکانی هێراکلیوس هات بەسەر ساسانیەکاندا، کە پاش ئەوەی لە ئەرمەنستان و ئازەربەیجان و تەورێز سوپای ساسانیی شکاند؛ ئینجا هاتە باکوری مێسۆپۆتامیا، کوردستان، و ساڵی (٦٢٧ ز.) لە دۆڵی زێی گەورە جەنگێکی یەکلاکەرەوەی لەگەڵ ساسانیەکان بەرپا کرد کە خۆی سەرکردایەتیی سوپا بیزەنتیەکەی دەکرد، و جەنگەکە بە «جەنگەکەی نینەوا» ناسراوە، و بیزەنتیەکان سەرکەوتن و ئەم سەرکەوتنە سەردەمێکی نوێی هێنایە کایە کە ئیمپراتۆرێتیی ساسانیی ناچار کرد بگەڕێتەوە سنورە کۆنەکانی، و بەم شێوەیە دەسەڵاتی ساسانی لە باکوری مێسۆپۆتامیا و شارەزور کشایەوە و بوە بەشێك لە ئیمپراتۆرێتیی بیزەنتی. هەتاکو هێراکلیوس دوای ئەو سەرکەوتنە و لە ساڵی (٦٢٨ ز.) بۆ خۆی مانگێك لە شارەزور ماوەتەوە[١٢].

سەرچاوە بیزەنتیەکان - کە بە گریکین - لەم باسەدا بە «سیارزورۆس» Σιαρζουρον (یان «سیازورۆس» Σιαζουρον) ئاماژەیان بۆ شارەزور کردوە (بە شێوەی

دوەم؛ لای مێژونوسی بیزەنتی ثیۆفانێس **Theophanes**، لە «خرۆنۆگرافیا»کەیدا، هاتوە)، کە ئەم ناوە دواتر لە سەرچاوە لاتینیەکاندا بە «سیارزور» |سیارزوور| **Siarzur** گوستراوەتەوە [ناوەکە جاروبار بوەتە **Sirzur** |سییرزوور| بە تایبەتی لە سوریانیدا: ܣܝܐܪܙܘܪ، هەروەها بە شێوەی سیازور **Siazur** و شیازور **Šiazur** یش بەر چاو دەکەوێت]، لێرەوە ناوی «هێراکلیوس» لەگەڵ ناوی «سیارزور»دا پەیوەست بوە. و ئەگەری زۆرە هێراکلیوس ئەو مانگەی لە قەڵای پایتەختی شارەزوردا بەسەر بردبێت. بەم شێوەیە سەرەتا دەسەڵاتی ساسانی لە شارەزور کشاوەتەوە. و هەتا ساڵی (٦٣٩ ز.) شارەزور لەژێر دەسەڵاتی بیزەنتیدا ماوەتەوە.

ـ ئینجا گۆڕانکارییەکی لەوەش گرنگتر لە مێژوی شارەزوردا ئەمەیە: دوای ئەوەی هێراکلیوس پیر بو و نەخۆشیش کەوتبو، و سوپای عەرەبی-ئیسلامی خیلافەت ڕوی کردە سوریا؛ لە ماوەی سێ ساڵدا دەسەڵاتی ڕۆمانی لە سوریا ڕوخا، پاش ئەوەی سوپای بیزەنتی ـ کە هێراکلیوس نەیتوانی بۆ خۆی سەرکردایەتیی بکات ـ لە بەرامبەر سوپا عەرەبی-ئیسلامیەکەدا لە جەنگی (ئەل-یەڕموك) تێكشکا، ساڵی (٦٣٦ ز.). بەدوای ئەمەدا بیزەنتیەکان هەمو

هێراکلیوس دوای ئەو سەرکەوتنە و لە ساڵی (٦٢٨ ز.) بۆ خۆی مانگێك لە شارەزور ماوەتەوە

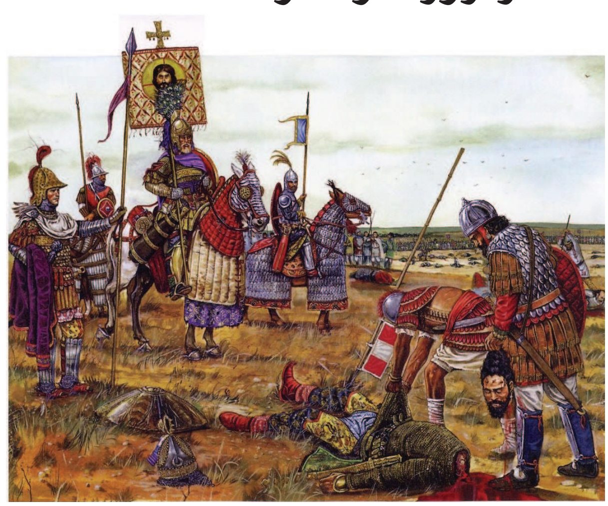

هێراکلیوس، لە «جەنگەکەی نینەوا»دا، ساڵی (٦٢٧ ز.)

شارەکانی سوریایان لەدەست دا. و بە هاتنی ساڵی (٦٣٧ ز.) بیزەنتیەکان ڕێکەوتن و ئاگربڕێکی کاتییان لە سوپا عەرەبی-ئیسلامیەکە کڕی، کە لە میصر بۆ ماوەی سێ ساڵ و بۆ باکوری مێسۆپۆتامیا بۆ ماوەی ساڵێك ئاگربڕ بکرێت. ڕێکەوتنەکە ـ سەبارەت بە ئاگربڕی مێسۆپۆتامیا ـ لەسەر ئەمە بو کە دوای تێپەڕبونی ساڵەکە بیزەنتیەکان ئەو ناوچەیە، باکوری مێسۆپۆتامیا، بەجێ بهێڵن. بۆیە شارەزوریش بە هاتنی ساڵی (٦٣٨ ز.) لە لایەن دەسەڵاتی بیزەنتیەوە چۆڵ کراوە، وەکو چۆن نزیکەی ١١ ساڵ لەوەپێشیش لە لایەن دەسەڵاتی ساسانیەوە چۆڵ کرابو. کە ئیتر سوپا عەرەبی-ئیسلامیەکە بەپێی ڕێکەوتنەکە لە ساڵی (٦٣٨ ز.)ـەوە هێرشی بردە سەر مێسۆپۆتامیای بیزەنتی و ئەرمەنستانی بیزەنتی، کە ئەمە دەکاتە لای خۆرئاوای کوردستانی ناوەندی (بادینان و موصل و ئەربیل و شارەزور) و هەمو کوردستانی باکور، و لەم ناوچانە جگە لە هەندێك بەرگری و ڕێکەوتنی ناوچەیی هیچ دەسەڵاتێکی گەورەی وەکو بیزەنتی و ساسانی ڕوبەڕوی هێرشە عەرەبی-ئیسلامیەکە نەبوەتەوە. هەر بۆیە کاتێك سوپا عەرەبی-ئیسلامیەکە ساڵی (٦٤٠ ز.) لە هێڵی (موصل-ئەربیل)ـەوە دەگاتە شارەزور؛ ناوچەکە هیچ دەسەڵاتێکی ساسانی و بیزەنتیی تێدا نەبوە، و لەو ماوەیەدا، کە زیاتر لە ساڵێکە (٦٣٨-٦٤٠ ز.)، کوردەکانی شارەزور بەتەواوی سەربەخۆ بون. ئیتر کاتێك ئەم کوردانەی شارەزور ڕوبەڕوی سوپا عەرەبی-ئیسلامیەکە بونەتەوە؛ تەنها بەرگرییان لە نیشتمانی سەربەخۆی خۆیان کردوە، نەك لە دەسەڵاتێکی ساسانی یان بیزەنتی. ئەمە ڕاستییەکی مێژویی گرنگە کە دەبێت سەرنجی بدەین، و بەشێکە لەو ڕاستیە مێژوییانەی کوردستانی پێش ئیسلام کە ڕۆشنبیرە ئیسلامیەکان هەمیشە هەوڵ دەدەن خۆیانی لێ بێئاگا بکەن.

جوڵانەوەی هەڵمەتی «فتوحات»ی ئیسلامی

هەرچەند لە سەردەمی پێغەمبەری ئیسلامیشدا سەرەتاکانی فراوانخوازی و ململانێ لەگەڵ هێزەکانی دەوروبەری نیمچەدورگەکە، و بەتایبەتی باشوری شام، دەرکەوتبو،

کاتێك سوپا عەرەبی-ئیسلامیەکە دەگاتە شارەزور؛ ناوچەکە هیچ دەسەڵاتێکی ساسانی و بیزەنتیی تێدا نەبوە، و لەو ماوەیەدا کوردەکانی شارەزور بەتەواوی سەربەخۆ بون، و کاتێك ڕوبەڕوی سوپا عەرەبی-ئیسلامیەکە بونەتەوە؛ تەنها بەرگرییان لە نیشتمانی سەربەخۆی خۆیان کردوە، نەك لە دەسەڵاتێکی ساسانی یان بیزەنتی

بەڵام پەلهاویشتنەکانی دەوڵەتە عەرەبی-ئیسلامیەکە لە سەردەمی خەلیفە (عومەری کوڕی ئەل-خەططاب)ـدا بون، چونکە لە سەردەمی (ئەبو بەکری ئەل-صیدیق)ـدا دەوڵەتە عەرەبی-ئیسلامیەکە سەرقاڵی ئاژاوە و کێشە ناوخۆییەکانی خۆی بو (کێشەی خێڵە عەرەبە هەڵگەڕاوەکان). ئیتر بە هاتنی سەردەمی عومەری کوڕی ئەل-خەططاب هەڵمەتی «فتوحات» دەکەوێتە جوڵە و کوردستانیش دەگرێتەوە. نمونەیەکی زەقی ئەم هەڵمەتە عەرەبی-ئیسلامیەی ئەو سەردەمە بۆ داگیرکردنی کوردستان؛ هەڵمەتەکەی (سەلەمەی کوڕی قەیسی ئەشجەعی)ـە:
ساڵی (٢٣ ك. = ٦٤٣ ز.)، سەرۆکی سەرپەرشتیکاری داگیرکاریە ئیسلامیەکان، خەلیفە (عومەری کوڕی ئەل-خەططاب)، هێزێکی جەنگاوەر بە سەرۆکایەتیی (سەلەمەی کوڕی قەیسی ئەشجەعی) کە یەکێکە لە (صەحابیەکان) و سەرکردەیەکی هەڵمەتەکانە، تەیار دەکات و دەیانێرێت بۆ (جیهاد). کەلەپوری ئیسلامی لە گێڕانەوەی سەربوردەی ئەم هەڵمەتەدا ڕاسپاردە و ڕێنمایی عومەریش بۆ ئەو هێزانە دەگێڕێتەوە، کە گواستنەوەی لێرەدا دەتوانێت تیشك بخاتە سەر شێواز و ئامانجی ئەو هەڵمەتانەی «فتوحات»ی ئیسلامی. بەپێی گێڕانەوە ئیسلامیەکان، کە لە لێکۆڵینەوەی تایبەتدا[١٣] خستومانەتەڕو، عومەر سەرەتا ڕو دەکاتە سەلەمە، و دەڵێت: «سِرْ بِسْمِ اللهِ؛ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللهِ مَنْ كَفَرَ بِاللهِ»، واتە: «بە ناوی ئەڵڵا و لە پێناوی ئەڵڵادا دەربچۆ؛ شەڕ دەکەیت لەگەڵ هەر کەسێك کە باوەڕی بە ئەڵڵا نەبێت [واتە: موسوڵمان نەبێت]».

ئینجا ڕوی ڕاسپاردەکە دەکاتە هەمویان و دەڵێت: «کاتێك گەیشتن بە دوژمنتان لە فرەپەرستەکان؛ بانگیان بکەن بۆ سێ شت، یەکەم: بانگیان بکەن بۆ ئیسلام، جا ئەگەر موسوڵمان بون؛ باشە و ئینجا ئەگەر ویستیان لەسەر ماڵ و زەویوزاری خۆیان بمێننەوە؛ ئەوا لەسەریانە زەکات لە ماڵوسامانیان بدەن، و هیچ بەشێکیان نیە لەو دەستکەوتە جەنگیانەی دەستی موسوڵمانان دەکەون، ئەگەریش خۆیان لەگەڵ ئێوە ڕێكخست؛ ئەوا وەکو ئێوە بەشیان هەیە و مافیان هەیە و ئەرکیان هەیە. ئەگەریش ئەوەیان قبوڵ نەکرد [واتە: موسوڵمان نەبون]؛ ئەوا ئیتر داوایان لێ بکەن سەرانە بدەن، ئەگەر ئەوەیان قبوڵ کرد؛ ئیتر بڕۆن بەرەو دوژمنی دوای ئەوان و لەمان گەڕێن بۆ ئەوەی خەریکی باجدانی خۆیان بن، و زیاد لە توانای خۆیان لەسەر دامەنێن.. ئەگەر ئەوەشیان قبوڵ نەکرد؛ ئیتر شەڕیان لەگەڵ بکەن ئەڵڵا سەرتان دەخات بەسەریاندا» («فَإِذَا لَقِيتُمْ عَدُوَّكُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ؛ فَادْعُوهُمْ إِلَى ثَلاثِ خِصَالٍ: ادْعُوهُمْ إِلَى الإِسْلامِ، فَإِنْ أَسْلَمُوا؛ فَاخْتَارُوا دَارَهُمْ؛ فَعَلَيْهِمْ فِي أَمْوَالِهِمُ الزَّكَاةَ، وَلَيْسَ لَهُمْ فِي فَيْئِ الْمُسْلِمِينَ نَصِيبٌ، وَإِنِ اخْتَارُوا أَنْ يَكُونُوا مَعَكُمْ؛ فَلَهُمْ مِثْلُ الَّذِي لَكُمْ وَعَلَيْهِمْ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْكُمْ، فَإِنْ أَبَوْا؛ فَادْعُوهُمْ إِلَى إِعْطَاءِ الْجِزْيَةِ، فَإِنْ أَقَرُّوا بِالْجِزْيَةِ؛ فَقَاتِلُوا عَدُوَّهُمْ مِنْ وَرَائِهِمْ وَفَرِّغُوهُمْ لِخَرَاجِهِمْ، وَلا تُكَلِّفُوهُمْ فَوْقَ طَاقَتِهِمْ، فَإِنْ أَبَوْا؛ فَقَاتِلُوهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ نَاصِرُكُمْ عَلَيْهِمْ») [ئەمە دەستەواژەی «الخراج» ی ئەبو یوسف و «تاريخ الرسل والملوك»ی طەبەریە].
جا بەپێی چیرۆکەکە، کە لە سەرچاوە مێژوییە ئیسلامیەکان خۆیاندا تۆمار کراوە، هێزە ئیسلامیەکە بە سەرکردایەتیی سەلەمە دەڕۆن هەتا دەگەن بە کۆمەڵێك لە کوردە زەردەشتیەکان، کە وا دەردەکەوێت لە باشوری کوردستان بون. سەرەتا ـ وا دیارە ـ هێزە ئیسلامیەکە بە شێوەیەك ڕاسپاردە و پەیامەکەیان گەیاندوە: بانگتان دەکەین بۆ ئایینی ئیسلام، موسوڵمان بن، جا ئەگەر موسوڵمان بون و ویستتان لەسەر ماڵ و زەویوزاری خۆیان بمێننەوە؛ ئەوا لەسەرتانە زەکات لە ماڵوسامانتان بدەن، و هیچ بەشێکتان نیە لەو دەستکەوتە جەنگیانەی دەستی ئێمە موسوڵمانان دەکەون، ئەگەریش لەگەڵ ئێمە بێن بۆ شەڕ؛ ئەوا وەکو ئێمە بەشتان هەیە و ماف و ئەرکتان هەیە. ئەگەریش ئەوە قبوڵ نەکەن و

موسوڵمان نەبن؛ ئەوا دەبێت سەرانە بدەن بە ئێمە، ئەگەر ئەوەتان قبوڵ کرد؛ ئیتر ئێمە دەڕۆین بە ڕێگەی خۆماندا و ئێوە خەریکی ئیشکردن و باجدانی خۆتان بن.. ئەگەر ئەوەشتان قبوڵ نەکرد؛ ئیتر شەڕتان لەگەڵ دەکەین.

دیارە ئەو کۆمەڵە کوردەش ئامادە نەبون ملبدەن بە وازهێنان لە ئایینی خۆیان ـ کە ئایینی زەردەشتی بوە ـ و شوێنکەوتنی ئایینێکی تر کە هیچیان لە بارەیەوە نەزانیوە، و سوپا عەرەبیەکەش دیارە بۆ داگیرکاری و تاڵانکاری هاتوە و بۆ بانگەوازی ئایینی نەهاتوە، و ئامادەش نەبون مل بۆ دەسەڵاتێکی داگیرکەر کەچ بکەن و ئەوان ئیش بکەن و باج و سەرانە بدەن بە عەرەب، و ئەو ڕێگەیەیان هەڵبژاردوە بەرگری لە نیشتمان و ئایین و سەربەرزیی خۆیان بکەن.

ئەمە لە باشترین باردا، ئەگەرنا ڕەنگە هێزە عەرەبی-ئیسلامیەکە غافڵگیرانە دابێتی بەسەر ئەو ئاوەدانیەدا. بە کورتی؛ سەلەمەی ناوبراو فەرمانی داوە، و هێرشیان کردوەتە سەر ئاوەدانیەکە، و شەڕێکی کورتخایەن ڕوی داوە، لە کۆتاییدا هەمو پیاوەکان و هەمو ئەوانەی بەرگریيان کردوە؛ کوژراون. ئینجا هێزە ئیسلامیەکە کەوتونەتە پەلاماردانی ژن و منداڵ و ئەوانەی بێدەسەڵاتن، و هەمویان گرتون و کۆت و بەندیان کردون و وەکو کۆیلە لێیان خوریون، و هەمو ماڵ و سامانی خەڵکی ئاوەدانیەکەیان تاڵان کردوە، و هەمو کەلوپەل و ماڵ و سامانەکانیان کۆ کردوەتەوە، لەگەڵ ژن و منداڵەکاندا، بە پاڵ یەکەوە. ئینجا دەستیان کردوە بە دابەشکردنی دەسکەوتەکان، لە کەلوپەل و ماڵ و سامان، و لە ژن و منداڵ، و هەر جەنگاوەرێك بەشی خۆی لە پارە و سامان و کۆیلەی ژن و منداڵ بەر کەوتوە.

جا لەناو دەستکەوت و تاڵانیەکاندا کیسەیەك هەبو کە خشڵی گرانبەهای تێدا بو، سەلەمە دوای ئەوەی پرسوڕای بە جەنگاوەرەکان کرد و قسەی بۆ کردن بۆ ئەوەی بیانهێنێتە سەر بڕوا؛ ئەوەی دابەش نەکرد بەسەریاندا و بڕیاری دا بینێرێتەوە بۆ پایتەخت و بخرێتە بەر دەستی عومەر خۆی. بەم شێوەیە سەلەمە ئەو خشڵ و شتە گرانبەهایانەی بە نێرراوێکدا ناردەوە بۆ مەدینە بۆ ئەوەی لەگەڵ هەواڵی سەرکەوتنەکەیاندا بیانگەیەنێتەوە بە عومەر، سەرکردەی موسوڵمانان[١٤].

» هەڵمەتی یەکەم بۆسەر شارەزور
هەڵمەتەکەی عوڕوەی کوڕی زەیدی طائی

ڕوداوەکان دەگەڕێنەوە بۆ ٥ ساڵ پێش هەڵمەتەکەی (سەلەمەی کوڕی قەیسی ئەشجەعی)، و بۆ ساڵی (١٨ ك. = ٦٤٠ ز.). و شانۆی سەرەتای ڕوداوەکان باشوری کوردستانە: شاری (حولوان)، کە بارەگای سەربازیی (سەعدی کوڕی ئەبو وەققاص)ی تێدا دامەزرێنراوە.

جەنگاوەرانی عەرەب لە جەلولاوە دەچنە خانەقین، و ڕۆژێك لەوێ دەمێننەوە، پاشان دەچنە قەصری شیرین، لەوێوە نامە دەنێرن بۆ سەعدی کوڕی ئەبو وەققاص کە وا بە نیازن بچن حولوان بگرن، و داوای لێ دەکەن ئەویش بۆ پرس و ڕاوێژ بەشدار بێت. هەر لە قەصری شیرین پێیان دەگاتەوە، و ئیتر سوپای عەرەب و بە سەرۆکایەتیی سەعد و پێشڕەویی (جەریری کوڕی عەبدوڵلای بەجیلەیی) دەچنە حولوانەوە و دەیگرن، فەرمانڕەوای ساسانیی شارەکە (مەنوشەهری کوڕی هورومزدان) پێش ئەوەی ئەوان بگەن؛ هەڵدێت. جەریر لەگەڵ خەڵکی شارەکە ڕێكدەکەوێت لەسەر چەند مەرجێك: عەرەب نابێت هێرش و شەڕیان پێ بفرۆشن و سەر و ماڵ و سامانیان پارێزراو بێت، و هەر کەسێکیشیان ویستی ئەوێ بەجێ بهێڵێت؛ دەست نەهێننە ڕێی. لە بەرامبەریشدا ئەوان سەرانە دەدەن بە عەرەب. بەم شێوەیە سەعد بۆ خۆی لەگەڵ جەریر و سەرکردەکانی تردا دەچنە حولوانەوە، و دەست دەگرن بەسەر هەمو ماڵ و سامانی ساسانیەکاندا. ئینجا لەوێ لە بارەگایەکدا کۆ دەبنەوە[١٥].

لە کۆتایی کۆبونەوەکەدا؛ سەعد (قەیسی کوڕی ئەمەکشوحی بەجیلەیی موڕادی) [یەکێك لە هاوەڵانی پێغەمبەری ئیسلام، لە خێڵە عەرەبی (بەجیلە) و هاوپەیمانی خێڵی (موڕاد)] بە هێزێکی دە هەزار کەسی ڕەوانەی (ماهـ سەبەدان) [بە عەرەبی «ماسبذان». شارێك بوە لە باشوری کوردستان، لە ناوچەی «پشتکۆهـ» لە باکوری لوڕستان] و دەوروبەری، دەکات، چونکە دوای ئەوەی داگیر کرابو خەڵکەکەی ڕاپەڕیبون لە دەسەڵاتی عەرەب، جگە لەوەش سەعد ژمارەیەك ئەسپ و هێزێکی دە هەزار کەسی دەخاتە بەر دەستی (عوڕوەی کوڕی زەیدی طائی) [کە ئەمە کوڕی (زید الخيل)ـە کە

یەکێکە لە صەحابیەکان، و عوروە بۆ خۆیشی ئەگەری هەیە صەحابی بوبێت و پێغەمبەری بینیبێت] و ڕایدەسپێرێت بەو هێزەوە هێرش ببات بۆسەر شارەزور. هێزەکەی عوروەی کوڕی زەیدی طائی، کە پێکهاتبو لە دە هەزار جەنگاوەر، دەدەن بەسەر گوند و ئاوەدانیەکانی خۆرهەڵاتی شارەزوردا و تاڵانکاریی زۆر دەکەن، تاڵانییەکی بێشومار کۆ دەکەنەوە و ڕاووڕوتێکی زۆر دەکەن، و زۆر بە خێراییش دەگەڕێنەوە (بەپێی دەقەکەی ئیبن ئەعثەم: «واحتوى سعد بن أبي وقاص على جميع ما كان للفرس بأرض حلوان، ثم دعا بالمكشوح المرادي فضمّ إليه عشرة آلاف رجل من المسلمين ووجّه به إلى مسابذان وما والاها، ووجّه أيضا بخيل له في عشرة آلاف مع عروة بن زيد الخيل الطائي إلى شهرزور وما يليها. فغنم المسلمون غنائم كثيرة ورجعوا إليه في أسرع وقت وأعجله»)[١٦].

وا دیارە هێرشەکە ئەوەندە خێرا و کتوپڕ بوە ڕەنگە خەڵکەکە نەیانزانیبێت ئەوانە کێ بون. بەم شێوەیە هێزە عەرەبیەکە بە تاڵانیی زۆرەوە ـ لە ژن و منداڵ کە دەکران بە کۆیلە و لە ماڵ و سامان و ئاژەڵ و کەلوپەلیش ـ زوبەزو گەڕایەوە بۆ بارەگای سەعد لە حولوان.

دەنگوباسی ئەم هەڵمەتە؛ تەنها لە «کتاب الفتوح»ی (ئیبن ئەعثەم) (-٣١٤ ك.)ـدا ماوەتەوە، لەگەڵ کتێبێك لەو کتێبانەی تایبەتن بە «فتوحات» و دەدرێنە پاڵ (واقیدی) کە ئەویش ئەوەیە بە ناوی «فتوح الإسلام لبلاد العجم وخراسان» ساڵی ١٨٩١ لە چاپخانەی (المحروسة) ی قاهیرە چاپ کراوە[١٧]. لەم دواییانەشدا لە بەشی (الهیات ومعارف اسلامی) ی زانکۆی تاران خوێندکارێك بە ناوی (علی بیات) ساخکردنەوە و وەرگێڕانی فارسیی بۆ ئەم دەقە کردوە لەگەڵ لێکۆڵینەوەدا لەسەر دانەر و سەرچاوەکانی لەو نوسراوەدا، بە ناوی (ترجمە کتاب: فتوح الإسلام لبلاد العجم وخراسان، منسوب بە واقدی، و تحقیق در باب مؤلف و منابع آن)، ساڵی (١٣٦٨ ك. هـ).

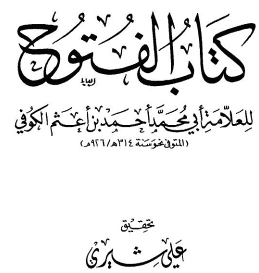

«کتاب الفتوح»ی (ئیبن ئەعثەم) (-٣١٤ ك.)

هەڵمەتی دوەم بۆسەر شارەزور هەڵمەتەکەی عەزرەی کوڕی قەیس

ڕوداوەکان دوای دو ساڵ و زیاتر بەسەر هەڵمەتی یەکەمدا دێن، ساڵی (٢١ ك. = ٦٤١ ز.). سەعدی کوڕی ئەبو وەققاص و جەریری کوڕی عەبدوڵڵای بەجیلەیی حولوانیان داگیر کردوە، و سەعد جەریر و عەزرەی کوڕی قەیسی بەجیلەیی بەسەر حولوانەوە داناوە، و بۆ خۆی کشاوە بۆ دینەوەر، بەڵام کوردەکانی ئەوێ بەرگریی چاکیان کردوە و بۆی نەگیراوە، ئینجا سەعد بەرەو کرماشان چوە و شەڕی لەگەڵ خەڵکەکەی کردوە و لە کۆتاییدا لەگەڵی ڕێككەوتون بە چەند مەرجێك، و ئینجا والییەکی بەسەرەوە داناوە. پاشان بە فەرمانی عومەر جەریر چوە بە هانای ئەبو موسای ئەشعەرییەوە، و ئیتر عەزرەی کوڕی قەیسی لە جێی خۆی کردوە بە والیی حولوان.. و عەزرە بە نیازە بۆ داگیرکردنی شارەزور و تاڵانکردنی گوندەکانی بجوڵێت. بۆیە دیارە کوردەکان ئەم جارە ئامادەباشییان بۆ بەرگری کردوە، تا عەرەب نەتوانن ـ وەکو جاری پێشو ـ تاڵانکاری و داگیرکاری بکەن.

ئیتر عەزرەی کوڕی قەیس، لە حولوان کە عەزرەی وەکو والی بەسەریەوە دانرابو، و کرابوە بنکەی هێرش و هێزتەیارکردن بۆ داگیرکردنی کوردستان و ئێران، هێز تەییار دەکات بۆ هێرشکردنەسەر شارەزور، بەو هیوایەی بیگرێت و داگیری بکات، بەم شێوەیە لەشکر دەکاتە سەر شارەزور، بەڵام کوردەکانی شارەزور، بەرگری و ڕوبەڕوبونەوەی سەخت لەگەڵ هێزە عەرەبیەکە دەکەن، و نەیانهێشتوە شارەزور داگیر و تاڵان بکرێت[١٨]. بۆیە دیارە عەزرە نەیتوانیوە بگاتە ئامانجەکەی خۆی و گەڕاوەتەوە.

هەڵمەتی سێیەم بۆسەر شارەزور هەڵمەتەکەی عوتبەی کوڕی فەرقەد

ئەم ڕوداوە گەورەیە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (٢٢ ك. = ٦٤٢ ز.). دو ساڵ پێشتر بە سەرۆکایەتیی عوتبەی کوڕی فەرقەد [کە عومەری کوڕی ئەل-خەططاب کاروباری ناوچەی موصڵی پێ سپاردوە] موصڵ و دەوروبەریان داگیر کردوە: سەرەتا

لەگەڵ خەڵكی نینەوا شەڕی كردوە و قەڵای لای خۆرهەڵاتی بە شەڕ گرتوە و ئینجا پەڕیوەتەوە بۆ ئەو بەری دیجلە و قەڵاكەی تریش لەسەر سەرانە لەگەڵی ڕێككەوتون و ئەو مەرجەشیان لەگەڵ كردوە كە هەر كەسێكیان بیەوێت ناوچەكە بەجێ بهێڵێت؛ عەرەبەكان دەست نەهێننە ڕێی، و لەگەڵ دێر abbey ـە مەسیحیەكانی دەروبەری موصڵ لەسەر سەرانە ڕێككەوتوە. ئینجا هەمو شارۆچكە و ئاوەدانیە كوردستانیەكانی دەوروبەری موصڵی داگیركردوە: «مەرگە» [بە عەرەبی «المرج»، بە سوریانی: «مەرگا»] و دێهاتەكانی، و «باهەدرێ» [=دهۆك] و «باعەدرێ» [یەكێك لە شارۆچكەكانی خۆرهەڵاتی موصڵ كە ئێستە بارەگای ڕابەری كوردە ئێزدیەكانی لێیە] و هەفتون «حبتون» [چیاكانی ناوچەی حەریر لەسەر زێی گەورە] و «الحنانة» [ناوچەی ڕەواندوز] و «المعلة» [دەروازەی ناوچەی دهۆك] و شاخی (داسنیەكان) [ئێزدیەكان] و هەمو قەڵاكانی تری كورد لەو ناوچەیە [=باكور و خۆرهەڵاتی موصڵ]، دوای ئەوەی كوردەكانی ئەو ناوچەیە و بەتایبەتی ئێزدیەكان ڕوبەڕوی بونەتەوە و شەڕیان لەگەڵ كردوە. ئینجا هاتوە بەرەو باشوری خۆهەڵات و ناوچەی (حەززە) ـ واتە هەولێر ـ ی داگیر كردوە، ئینجا لە «حەززە» ەوە بەرەو «بانعاثا» [ناوچەیەك لە خۆرئاوای پارێزگای هەولێر] چوە و داگیری كردوە، هەروەها «تل الشهارجة» و «السلق» [دو چیان لە خۆرهەڵاتی دیجلە لەسەر زێی بچوك، لە خۆرئاوای پارێزگای كەركوكی ئێستە] ی گرتوە. بەم شێوەیە ناوچەی موصڵی هەمو داگیركردوە، بە شەڕ بوبێت یان بە ڕێككەوتن. ئینجا داكشاوە بۆ خوارەوە و «الطیرهان» [ئاوەدانییەك لەنێوان كەركوك و تەكریت] و «تەكریت» ی داگیر كردوە و لەگەڵ خەڵكی قەڵای تەكریت ڕێككەوتوە. ئینجا بەرەو خۆرهەڵات هاتوە و هەمو هەرێمی (گەرمیان) [=پارێزگای كەركوكی ئێستە] [بە عەرەبی «باجرمی»، بە سوریانی «بێث گەرمێ» یان «گەرمای»، بە گریكی «گەرمایا»، بە پەهلەوی «گەرمەگان»] ی بریوە و ئەو ناوچانەی هەمو گرتوە[19]. پێشتریش ناوچەكە ماوەی بیست ساڵ بو ماندو ببو بە هۆی ئەو شەڕە درێژخایەنەی كە لەنێوان بیزەنتیەكان و ساسانیەكاندا بەردەوام بو، بۆیە هەولێر و گەرمیان و شارەزور شانۆی ئەو كێشمەكێش و شەڕانە بون.

سوپا عەرەبیەكە دوای گرتنی ناوچەی موصل و ئەربیل و گەرمیان؛ بەرەو شارەزور دەكشێت، بە سەركردایەتیی (عوتبەی كوڕی فەرقەد)، لە خێڵە عەرەبی (سولەیم)، یەكێك لە هاوەڵەكانی پێغەمبەری ئیسلام و سەركردەی بەشێك لە سوپاكانی عومەر، و داگیركەری كوردستانی ناوەندی.

دیارە سوپاكە هەتا دەشتی شارەزور هاتوە و نزیكی پایتەختی شارەزور بوەتەوە، ئیتر لەوێدا ڕوبەڕوبونەوە ڕویداوە، و كوردەكانی شارەزور بەرگری دەكەن و شەڕێكی گیانفیدایانە دەكەن.

جگە لەوەی شەڕكەرە كوردەكان زۆر بۆ شەڕكەرە عەرەبەكان دەهێنن؛ شتێكی تر زیاتر سوپا عەرەبیەكە پەرێشان دەكات، ئەویش دوپشكی شارەزورە كە گەلێك لە جەنگاوەرەكانیان دوپشك پێوەی دەدان و پەكیان دەكەوت یان دەمردن. دەربارەی ئەم دوپشكە زیانەخرۆیەی لە هەواڵی داگیركردنەكەی شارەزور و لە پێناسەكەی (یاقوت) ـدا بۆ شارەزور هاتوە؛ سەرنج دەدەین تا ئێستاش دوپشكی شارەزور و بەتایبەتی ناوچەی عەربەت ناودارە. بەڵام دوای ئەوەی جەنگ هەردولا ماندو دەكات و جەنگاوەرە كوردەكانیش زۆریان لێ دەكوژرێت؛ هەردولا دێنە سەر ڕێككەوتن. دیارە كوردەكان بیریان لەوە كردوەتەوە سەروماڵی خەڵكەكە بپارێزن و زیانی زۆرتر نەكەن (چونكە دەزانن كە ئەگەر هێزە عەرەبیەكە بەردەوام بن و بە جەنگ پایتەخت و قەڵاكەی داگیر بكەن؛ هەمو ژن و منداڵ و ماڵ و سامانەكەی بە تاڵانی دەزانن و بەتەواوی تاڵانی دەكەن و وێرانی دەكەن)، بۆیە بڕیار دەدەن لەسەر ڕێككەوتن لەگەڵیان، ڕەنگە بەو نیازەی لە هەلێكی تردا بتوانن لێیان ڕاپەڕن و دەریان بكەن. ڕێككەوتنەكەش بە كۆمەڵێك مەرج بوە، لەمانە: سەروماڵیان پارێزراو بێت و دەستدرێژی نەكرێتە سەر گیان و ناموس و ماڵی هیچ كوردێكی شارەزور، و هەر كەسێكیش بیەوێت ئێرە بەجێبهێڵێت و كۆچ بكات بۆ ناوچەكانی تری كوردستان؛ دەست نەهێنرێتە ڕێی. هێزە عەرەبیەكە ـ و بەتایبەتی سەركردەكەیان عوتبەی كوڕی فەرقەد ـ ئەو مەرجانە قبوڵ دەكەن. ئیتر ڕێككەوتنێك دەبێت وەكو ڕێككەوتنەكەی حولوان: كوردەكان سەروماڵیان پارێزراو

بێت و کەس پەلاماریان نەدات، لە بەرامبەریشدا شارەزور سەرانە و باج دەدات بە دەسەڵاتە عەرەبییەکە، بەم شێوەیە شارەزور لە ڕووی سیاسییەوە داگیر دەکرێت بەڵام لەسەر ئایینی خۆی دەمێنێتەوە، هەردو ئایینی زەردەشتی ـ ئایینی زۆرینە ـ و مەسیحیی تێدا دەمێنێتەوە.

ئەم داگیرکردنە لە تۆمارە مێژوییە ئیسلامیەکاندا یەکێکە لە «فتوحات» ی (عوتبەی کوڕی فەرقەد)، و بە داگیرکردنی شارەزور و صامەغان «فتح شهرزور والصامغان»، یان شارەزور و صامەغان و داراباد «فتح شهرزور والصامغان ودارابـاذ» ئاماژەی بۆ دەکرێت لەو سەرچاوە مێژوییە ئیسلامیانەدا، بەو پێیە کە ئەمانە (عوتبە) ی ناوبراو «فەتح»ی کردون.

بەپێی گێڕانەوەی (بەلاذوری) لە «فتوح البلدان»ـدا و ئینجا (ئیبن ئەل-ئەثیر) لە «الكامل في التاريخ»ـدا و (ئیبن خەلدون) لە «ديوان المبتدأ والخبر»دا و (نوەیری) لە «نهاية الأرب»ـدا، (عوتبەی کوڕی فەرقەد) غەزای شارەزوری کردوە و داگیری کردوە دوای شەڕ، ئیتر لە کاتی شەڕەکەدا لە شارەزور دوپشك بە جەنگاوەری موسوڵمانیەوە دەدا و دەیکوشت. دواتریش لەگەڵ خەڵکی (صامەغان) و (داراباد) ڕێككەوتوە لەسەر سەرانە (جزیة).

ئیتر ـ گێڕانەوە مێژوییەکە دەڵێت ـ لەو هەڵمەتانەدا لەگەڵ کورد شەڕی کرد و خەڵکێکی زۆری لە کوردەکان کوشت «وقتل خلقا كثيرا من الأكراد» یان «وقاتل الأكراد فقتل منهم خلقا». بەشێکی سەرچاوەکان، کە لە بنەڕەتدا یەکێکە لە گێڕانەوەکانی بەلاذوری، دەڵێت عوتبە هەردو (شارەزور) و (صامەغان) ی دوای شەڕ و کوشتار گرتوە و لە کۆتاییدا لەسەر سەرانە «جِزْية» و باج «خَراج» ڕێككەوتون، و خەڵکێکی زۆری لە کوردەکان کوشتوە[٢٠].

بەم شێوەیە ئەم هێڵەی «فتوحات»ی ئیسلامی، کە هەڵمەتی (عوتبەی کوڕی فەرقەد) کێشاویەتی، لە موصڵەوە کشاوە بەرەو شارەزور و چەند هەرێمێکی هاوسنوری داگیر کردوە، ئینجا هەڵگەڕاوەتەوە بۆ سەرەوە هەتا گەیشتوەتە ئازەربەیجان. ئەمەش یانی هەمو کوردستانی ناوەندی و کوردستانی خۆرهەڵات، هەتا کۆتایی هەرێمی (مادی ئەترۆپاتین)ی مێژویی.

ئەی (حەسەن مەحمود حەمەکەریم) چۆن ئەم دەقەی بەلاذوری دەگوازێتەوە؟ بەم شێوەیە کە دەڵێت: بەلازەری(!) دەڵێت: «شارەزوری فەتح کرد دوای شەڕێك، وەکو صولحی حەلوان ڕێككەوتن، عوتبە کوڕی فەرقەد فەتحی شارەزور و سامغان و دارابازی کرد، هەر سێ ناوچەکە لەسەر موسڵ مایەوە»، ئینجا بۆ خۆی دەڵێت: «ئیتر نازانرێت شارەزور کوێ بوە کە شەڕەکەی تیا بوە»![٢١]. لێرەدا ئەوەی کاك (حەسەن) لایبردوە و نەیهێشتوە خوێنەر بیزانێت؛ ئەو بەشەی دەقەکەی بەلاذوریە کە دەڵێت: «وقاتل الأكراد فقتل منهم خلقا»، واتە: «عوتبە بەرامبەر کوردەکان شەڕی کرد و خەڵکێکی لێ کوشتن»، ئەویش ڕێك دەیەوێت ئەم سەرەداوانە بشارێتەوە، بۆیە ئەم بەشەی دەقەکەی لابردوە کە بەڕونی باسی شەڕێك دەکات لەنێوان سوپا ئیسلامیەکە و «کوردەکان»ـدا و لە هەردولا کوژراوی زۆر هەبوە.

شایەنی ئاماژەیە کۆچکردو (م. جەمیل ڕۆژبەیانی) لە پەراوێزی خۆیدا لەسەر وەرگێڕانە عەرەبیەکەی بۆ کتێبی «شاری سلێمانی» ی (ئەمین زەکی)، کاتێك دانەر ئاماژە بۆ ئەو دەنگوباسەی داگیرکردنی شارەزور دوای دو لەشکرکێشی و جەنگی قورس دەکات (کە لە بنەڕەتدا بەلاذوری لە «فتوح البلدان»ـدا گێڕاوێتیەوە)؛ گوایە زانیاریەکە بۆ دانەر ڕاست دەکاتەوە؛ دەڵێت: گرتنی شارەزور بە ڕێکەوتن «صلح» بوە نەك بە شەڕ و زۆر «عنوة»![٢٢]، دیارە ئەمەشی هەر لە گێڕانەوەکەی بەلاذوری وەرگرتوە، بەڵام لە ڕاستیدا کاتێك بەلاذوری (بەتایبەتی گێڕانەوەی یەکەمی لەو باسەدا) و ئەوانەی لەویان گواستوتەوە باسی (صلح)ـیان کردوە؛ مەبەستیان ڕێکەوتنی دوای جەنگ و کوشتارە، دەقەکەی بەلاذوری دەڵێت: «غزاها عتبة بن فرقد ففتحها بعد قتال على مثل صلح حُلْوان»، کەواتە جەنگەکە ڕوی داوە و کوشتار کراوە،

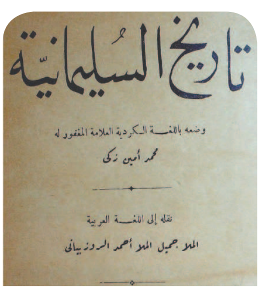

وەرگێڕانە عەرەبیەکەی (م. جەمیل ڕۆژبەیانی) بۆ کتێبی «شاری سلێمانی»ـەکەی (ئەمین زەکی)، چاپی بەغداد، ١٩٥١

بەڵام لە کۆتاییدا ڕێککەوتون و ڕێکەوتنەکە بە شێوەی ڕێکەوتنەکەی خەڵکی (حولوان) بوە لەگەڵ (جەریری کوڕی عەبدوڵڵا) کە دەست لە کوشتاریان هەڵگرێت و سەر و ماڵیان پارێزراو بێت و ئەوانیش دەبێت باج بدەن. گێڕانەوەی دوەمی لای بەلاذوری، باسی ڕێکەوتنێکی هاوشێوە دەکات لەگەڵ خەڵکی (داراباد) و (صامەغان) کە لەگەڵ شارەزوردا ناویان دەبرێت هەرچەند وا دەردەکەوێت ئەمانە لە تەبەرستانەوە نزیکتر بن. گێڕانەوەی سێیەمی بەلاذوری دەڵێت گرتنی شارەزور و صامەغان و داراباد بەشێکە لە داگیرکردنەکانی (عوتبەی کوڕی فەرقەد) و لەو داگیرکردنەدا لەگەڵ کوردەکان جەنگاوە و خەڵکێکی زۆری لێ کوشتون: «شهرزور والصامغان ودراباذ من فتوح عتبة بن فرقد السلمي فتحها وقاتل الأكراد فقتل منهم خلقا». کاتێك هەمو گێڕانەوە و داڕشتنەکان کۆدەکەینەوە؛ ڕوداوەکە بەم شێوەیە بینادەبێتەوە: سەرەتا سوپا ئیسلامیەکە لەگەڵ کوردەکانی شارەزور شەڕێکی قوڕسیان کردوە و کوردەکان لێیان کوژراوە، پاشان هەردولا ڕێکدەکەون و ئاگربڕ دەکەن، واتە جەنگەکە بە پایان نەگەیشتوە بەڵکو بە ڕێککەوتن کۆتایی هاتوە.

ئینجا با بزانین مەبەست لە (صامەغان) و (داراباد) چیە؟

(صامەغان) «الصامغان»؛ هەرچەند هەمیشە لەگەڵ شارەزوردا ناوی دەبرێت؛ بەڵام بە دەڤەرێکی سەربەخۆ لە دەڤەری شارەزور دانراوە کە وتراوە «كورة شهرزور وكورة الصامغان»[٢٣].

(یاقوت) بە یەکێك لە دەڤەر (كورة)ەکانی هەرێمی شاخان (الجبال) پێناسەی دەکات و دەڵێت لەسەر سنوری (تەبەرستان) [= تەپورستان] ـە واتە مازەندەران، و دەڵێت ناوەکەی بە فارسی «ميان» [بەمیان] ـە[٢٤].

بەم شێوەیە وا دەردەکەوێت (صامەغان)، دەڤەرێك بوبێت لە پارێزگای (زەنجان) [= زەنگان] یاخود پارێزگای (قەزوین) ی ئێرانی ئێستە کە هاوسنورن لەگەڵ مازەندەران. و ڕەنگە دەڤەرێکی کوردنشینیش بوبێت. دیارە لە ڕوی بەڕێوەبردنەوە پەیوەست بوە بە دەڤەری شارەزورەوە. بەڵام بەگشتی دەتوانین بڵێین هەرێمێك بوە بەدەم هەرێمی شارەزورەوە، و بەپێی هەندێك لێکۆڵینەوەی نوێ دەکەوتە خۆرهەڵاتی شارەزور، و لە باشوری زێی بچوك[٢٥].

سەبارەت بە (داراباد) «داراباذ» [=دارا ئاوا]یش، کە هەندێك جار ناوەکەی بە شێوەی «دراباد» [دەراباد] یاخود «دراباذ» یش دێت؛ ئەمیش هەمیشە لەگەڵ (شەهرەزور) و (صامەغان) ناو دەبرێت، و وا دیارە ئەمیش دەڤەرێك بوە کە بە یەکێك لە دەڤەرەکانی هەرێمی شاخان (الجبال) دانراوە، و دیارە ئەمیش دەڤەرێکی کوردنشین بوە، لە ڕوی بەڕێوەبردنەوە پەیوەست بوە بە صامەغان و شارەزورەوە. (ئیبن خوردادبێهـ) (ابن خُرْداذْبُه)ـیش دەڵێت: «شەهرەزور و صامەغان و داراباد سەر بە موصل بون هەتا جیا کرانەوە»[٢٦]. کەواتە ئەمیش هەر بەدەم شارەزورەوە بوە، و بەپێی لێکۆڵینەوەی نوێ؛ ئەمیش دەکەوتە خۆرهەڵاتی هەرێمی ئەربیل و لەسەر زێی گەورە[٢٧]. لە کەلەپوری کلێسای خۆرهەڵاتیشدا ناوی هاتوە: ܕܪܐܒܕ [داراباد]، وەکو ناوچەیەك لە هەرێمی (بێث گەرمای)[٢٨]، ئەمەش دیسان بەڵگەیە بۆ ئەوەی داراباد سەر بە شارەزور بوە یان هاوسنوری بوە.

کەواتە دوای سێ جەنگ و لەشکرکێشی و کوشتار ئینجا توانراوە شارەزور ناچار بکرێت بە ڕێکەوتنێك و لە ڕوی سیاسیەوە داگیر بکرێت. بەڵام نوسەرە ئیسلامیە کوردەکان جاری وا هەیە بە یەك وشەش ئاماژە بۆ ئەم داگیرکردنەی شارەزور ناکەن!

لێرە بە پێویستی دەزانم ئاماژە بۆ دەقێکی ساختە بکەم کە داگیرکردنی شارەزور بە شێوەیەکی تەواو جیاواز لە هەمو سەرچاوەکان دەگێڕێتەوە، ئەویش دەقێکە دراوەتە پاڵ واقیدی، و گوایە دەستنوسێکی عەرەبی بوە بە ناوی «فتوح سواد العراق»، و مەلا (عەبدولعەزیزی واعیزی)ی سەردەشتی وەریگێڕاوە بۆ فارسی کە ئەم وەرگێڕانە بە پێشەکی و ساخکردنەوە و پەراوێزی (نادر کریمیان)، ساڵی (١٣٧٤ ك. هـ)، بە ناوی «فتوح سواد العراق ـ نخستين تاريخ فتوحات اسلامى در كردستان ـ به روايت محمد بن عمر واقدى»، بڵاو کراوەتەوە. جگە لەوەش؛ مەلا (ڕەئوف سەلیم حەویزی)ی کۆیی، وەرگێڕانە فارسیەکەی وەرگێڕاوە بۆ کوردی، و ئەمەیان ساڵی ١٩٧٠ لە بەغداد لە چاپ دراوە، بە ناونیشانی «کوردستان و ئایینی ئیسلام ـ هاتنی

سوپای عومەری کوڕی خەتاب و گرتنی کوردستان»، پاشانیش زانا و مێژونوسی کۆچکردوی کورد مەلا (جەمیل ڕۆژبەیانی)، جارێکی تر وەرگێڕانە فارسیەکەی بە ساخکردنەوەی ڕەخنەییەوە کردوە بە کوردی، بە ناوی «ولاتگیریی ڕەشەخاکی عێراق»، کە دو جار چاپ کراوە: جاری یەکەم ساڵی ١٩٩٧ لە لایەن وەزارەتی ڕۆشنبیریەوە لە سلێمانی، جاری دوەمیش ساڵی ٢٠١١ لە لایەن دەزگای (ئاراس)ـەوە لە هەولێر.

جا زانیاریەکانی ئەم دەقە دەربارەی داگیرکردنی کوردستانی ناوەندی لە هەڵمەتی «فتوحات»ـدا؛ بەتەواوی هەڵەن، چ لە بارەی هێڵ و تەوەرەکانی هەڵمەتەکەوە، و چ لە بارەی سەرکردەکانی هێزە ئیسلامیەکانەوە، و چ لە بارەی ئاوەدانی و هێز و سەرکردە کوردەکانەوە. تەنها بۆ نمونە کە لێرە مەبەستمانە؛ لەم کتێبە بێبنەمایەدا داگیرکردنی شارەزور بەم شێوەیە باس کراوە: دەڵێت [لە وەرگێڕانەکەی (ڕۆژبەیانی)ـدا]:

«کوردستان و ئایینی ئیسلام»ـەکەی مەلا (ڕەئوف سەلیم حەویزی)، چاپی بەغداد، ساڵی ١٩٧٠

«خەڵکی ئاوەدانی و گوندەکانی شارەزور چونکە ئاژەڵ و سامانی زۆریان هەبو؛ لەبەر دەوڵەمەندی شەڕیان پێ نەدەکرا! بەم هۆیەوە قەعقاع توانیی هەمو خاکەکە بە ئاشتی و بێ شەڕ داگیر بکات! بەڵام لەبەر ئەوەی هەرێمەکە قەرەباڵغ و پڕ لە جۆگە و ڕوبار و زەلکاو بو؛ سوپای ئیسلام نەیتوانیی لەشکربەز بکات»[29].

بەم شێوە دەبینین داگیرکردنی شارەزور دەداتە پاڵ (ئەل-قەعقاعی کوڕی عەمری تەمیمی) کە صەحابییەك بوە و ناسراوە بە بەشداریکردنی لە جەنگی (قادسییە)دا. و گوایە ئەم داگیرکردنەی شارەزور بەبێ بچوکترین شەڕ و ڕوبەڕوبونەوەش بوە! و گوایە سوپای ئیسلام نەیتوانیوە بە شارەزوردا تێپەڕ ببێت لەبەر ئەوەی هەموی جۆگە و زەلکاو بوە!! جا بڕوانە ناوەڕۆکی ئەم دەقە چەندە پێچەوانەیە لەگەڵ ڕاستیە مێژویی و جیۆگرافیاییەکاندا، و لەگەڵ هەمو سەرچاوە مێژوییە ئیسلامیەکانیشدا.

سەرچاوەیەکی تر کە دەنگوباسێکی نامێژویی تری دەربارەی «فەتح»ی شارەزور باس کردوە؛ کتێبی «سِیَر الأکراد»ی (عەبدولقادر ڕۆستەم بابانی)ـە، کە بە ناوی «تاریخ و جغرافیای کردستان موسوم بە سیرالاکراد» و بە کۆششی (موحەممەد ڕەئوف تەوەککولی) بە چاپ گەیشتوە (١٣٦٦ ك. هـ).

ئەم سەرچاوەیە دەڵێت: سوپا عەرەبی-ئیسلامیەکە

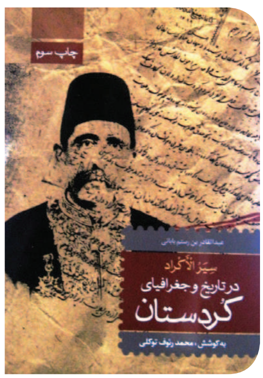

کتێبی "سِیَر الأکراد"ی (عەبدولقادر ڕۆستەم بابانی)

بە سەرۆکایەتیی (عەبدوڵڵای کوڕی عومەر) و (ئەبو عوبەیدەی ئەنصاری) هێرشیان کردوەتە سەر شارەزور، و سوپا ئیسلامیەکە سەرەتا شکاوە، بەڵام دوایی کوردەکان دوبەرەکییان تێکەوتوە و توانای بەرگرییان نەماوە [یانی ئەمە هەمیشە «قەدەر»ی کوردە؟!]، بۆیە لە کۆتاییدا شارەزور داگیر کراوە، بەڵام لە شەڕەکەدا (ئەبو عوبەیدەی ئەنصاری) کوژراوە [ئیتر بەپێی ئەمە گۆڕی «عەبابەیلێ» لەم ڕوداوەوە هاتوە]، ئیتر (عەبدوڵڵای کوڕی عومەر) دوای سەرکەوتنی سوپاکەی؛ ئەو سوپا ئیسلامیە بۆ ماوەی سێ شەو و سێ ڕۆژ سەرپشك دەکات لە تاڵانکردن و بردنی ژن و منداڵی شارەکە بە کۆیلە. ئەم چیرۆکە دیارە فۆلکلۆر و چیرۆکی میللیی ناوچەکەیە، ئەگەرنا لە سەرچاوە مێژوییە ئیسلامیەکان خۆیاندا هیچ باسێك نیە لە هەڵمەتێکی ئیسلامی بۆسەر ئەم ناوچەیە کە (ئیبن عومەر) و (ئەبو

عوبەیدە)ی تێدابوبێت. بەڵکو (ئەبو عوبەیدە) هەر ساڵی (١٨ ك.) لە شام مردوە و نەگەیشتوەتە ئەم ڕوداوانە و گۆڕەکەی لە ئوردونە. و لە ڕاستیدا ئەم چیرۆکە نەگونجاوە لەگەڵ زانیاریی سەرچاوەکانی تر کە ئەوە دەگەیەنن جەنگ لەگەڵ کوردی شارەزور تا کۆتایی نەبوە و جەنگەکە بە ڕێکەوتن کۆتایی هاتوە.

منارەیەکی مێژینەی مزگەوتێک لە خورماڵ، کە بەپێی کەلەپوری ناوچەکە (عەبدوڵڵای کوڕی عومەر) دروستی کردوە

دیارترین تایبەتمەندیی کوردی شارەزور

لە وەسفەکەی (ئەبو دولەف)ـەوە، بەڕونی دەیخوێنینەوە، کە ڕابورد و تێیدا هاتبو دەبارەی شارەزور: «خەڵکەکەی یاخین لە دەسەڵات و ملنەدانیان پێ خۆشە و سەرپێچییان پێ شیرینە! شارەکەش لە بیابانێکدایە، و خەڵکەکەی ئازا و شەڕکەر و زبرن و خۆیان و ناوچەکەیان دەپارێزن.. و زۆربەی میرەکانیان لە خۆیانن..» («أهلها عُصاة على السلطان قد استطعموا الخلاف واستعذبوا العصيان. والمدينة في صحراء، ولأهلها بطش وشدة يمنعون أنفسهم ويحمون حوزتهم.. وأكثر أمرائهم منهم»)، لەم دەقەوە تێدەگەین کە هیچ کاتێك خەڵکی ئەم ناوچەیە ـ کە هەمیشە کوردنشین بوە ـ ملیان بە داگیرکەر نەداوە و یاخی بون و بەئاسانی ملکەچ نەکراون، چونکە سروشتی ناوچەکە و مرۆڤەکەی بەو شێوەیە هەڵکەوتوە (ئەم واقیعە کارێکی کردوە ناوی ناوچەکەدا لەژێر ڕۆشنایی ئەمەدا لێکدانەوەی ڕیشەیی بۆ بکرێت: گوایە ناوەکە لە بنەڕەتدا «شەهری زۆر»ە بە واتای: شاری گران، یانی: ئەو شارەی کە مامەڵەی قورسە). دیسان لەو واقیعە مێژوییەیشەوە کە چمکێکیمان خستەڕو کە دوای سێ هەڵمەتی سوپای «فتوحات»ی ئیسلامی و سێ جار شەڕ و ڕوبەڕوبونەوە؛ هێشتا شارەزور توانیویەتی ڕێکەوتنێك لەگەڵ دەسەڵاتە ئیسلامیەکەدا بکات و مەرجی خۆی بەسەردا بسەپێنێت؛ هەمان ڕاستیمان بۆ دوپات دەبێتەوە. هەرچەند ئەمە تاکە ئاماژەی مێژوی ئیسلامی نیە بۆ ڕوبەڕوبونەوەی سوپا و هێزە ئیسلامیەکان لە لایەن «کوردەکان»ی ئەو ڕۆژگارەوە. دوایی لە سەردەمانی ئیسلامییشدا ناوچەکە ئەم تایبەتمەندیەی خۆی پاراستوە، و لە زۆر قۆناغدا ناوچەکە مۆڵگەی هێزە شۆڕشگێڕ و یاخیەکان لە دەسەڵاتی ئەو ڕۆژگارە بوە، بۆیە شارەزور ڕۆڵی زۆری هەبوە لە شۆڕشەکانی (خاریجیەکان) («الخَوارِج») و گروپەکانی تردا بەسەر دەوڵەتی «خیلافەت»ـدا. لە سەردەمی نوێیشدا دوژمنان و داگیرکەرانی کوردستان هەر لەم ناوچەیەدا دەسەڵات و کۆنترۆڵیان لاواز بوە و ئەم ناوچەیە هەمیشە جێی مەترسی و نیگەرانی بوە بۆیان، مێژوی نوێی شارە قوربانیدەرەکانی (سلێمانی) و (هەڵەبجە) و ناوچەی (قەرەداغ) شایەتی ئەم ڕاستیەن.

شارەزور لەدوای هاتنی ئیسلامەوە

دەتوانین بە خێرایی چەند وێستگەیەکی گرنگی مێژوی شارەزور، لە دوای داگیرکاری و دەسەڵاتی ئیسلامیەوە یاد بخەینەوە:

ـ شارەزور، بەتایبەتی پایتەختی شارەزور، هەر لەسەر ئایینی زەردەشتی مایەوە، هەتا نزیکەی سەدەیەك دوای هاتنی ئیسلام، ئینجا بونەتە موسوڵمانی سوننی.

ـ شاری «دوزدان، لە خۆرهەڵاتی شارەزور، کە ـ بەپێی ڕواڵەتی وەسفەکەی (ئەبو دولەف) ـ قەڵایەکی هەبوە شوراکەی ئەوەندە پان بوە ئەسپ بەسەریدا ڕۆشتوە؛ هەر لەسەر ئایینی خۆی مایەوە هەتا سەرەتای سەدەی (٣ ك.= ٩ ز.).

ـ بەگشتی هەورامان ـ کە بەشێکە لە هەرێمی شارەزور ـ

شوێنەواری بەکراوا، شارەزور

بەشێکی زۆری تا چەند سەدەیەك دوای هاتنی ئیسلام ئینجا چوەتە ئیسلامەوە، بە شێوەیەك هەندێك لە خەڵکەکەی لە سەدەی (٩ ك. = ١٥ ز.) ـدا موسوڵمان بون.

ـ لە سەردەمانی ئیسلامیدا، لە شارەزور، کۆمەڵێك قەڵا هەبون کە هەتا هاتنی مەغۆل ئاوەدان بون و دوای ئەوە وێران بون، ئێستە تەنها هەندێك شوێنەواریان ماوە، وەکو یاسین تەپە و بەکراوا، هەروەها خورماڵ کە شوێنەواری قەڵاکاریەکانی ماوە.

ـ دواتر لە سەردەمی ئەردەڵانیەکاندا (سەدەکانی ١١-١٦ ز.) هەرێمی شارەزور بوە مەڵبەندێکی گرنگی دەسەڵات لە کوردستاندا، و پایتەختی یەکەمیان لە شارەزور بوە، کە ڕەنگە شوێنەواری پاشماوەی ئەم پایتەختە ئەوەی گردی (یاسین تەپە) بێت. پایتەختی دواتری ئەوان کە شاری «سنە»یە؛ دەکەوێتە خۆرهەڵاتی هەرێمی شارەزوری گەورەوە.

ـ ساڵی (١٥٥٤ ز.) عوسمانیەکان ناوچەکە دەگرن، و (ئیالەتی شارەزور) وەکو یەکێك لە ئیالەتەکانی ئیمپراتۆریەتیی عوسمانی دروست دەبێت کە بەڕێوەبردنی ڕاستەوخۆی لە لایەن میرە کوردەکان خۆیانەوە بو، و هەمو «کوردستانی باشور»ی ئێستەی دەگرتەوە، و کەرکوك وەکو پایتەختی ئەم ئیالەتە بوە، و هەر لە (جەبەل حەمرین)ـەوە هەتا هەورامان و هەولێریشی دەگرتەوە.

ـ دوای ئەردەڵانیەکان، بابانیەکان (سەدەکانی ١٧-١٩ ز.)، کە ئەمان لە دەشتی شارەزور شاری (سلێمانی) یان بنیات نا (١٧٨٤ ز.)، و شارەزور بەشێك بو لە میرنشینیەکەیان کە (سنە)یشی دەگرتەوە کە ساڵی (١٦٩٤ ز.) گرتیان، و هەتا ساڵی (١٨٥٠ ز.) دەسەڵاتیان بەردەوام بو.

ـ (ئیالەتی شارەزور)ی عوسمانی هەتا (١٨٦٢ ز.) بەردەوام بو، کە لەوە بەدوا ناوچەکە خرایە ژێر دەسەڵاتی ویلایەتی بەغداد و پاشان ویلایەتی موصل، بەڵام دەسەڵاتی ڕاستەوخۆ لە دەستی فەرمانڕەوای ناوچەییدا بو.

ـ لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا ناوچەکەدا هاتە ژێر دەسەڵاتی داگیرکەری بریتانی، هەتا ١٩٢٠، ئیتر لە ١٩٢٠ـەوە هەتا ١٩٣٢ ناوچەکە و هەمو عێراق لەژێر «ئینتیداب»ی بریتانیادا بو.

شارەزور. نیگاری نیگارکێش و نەخشکێشی فلامی (یاکۆب پیتەرس) Jacob Peeters (١٦٣٧-١٦٩٥ ز.)، ساڵی (١٦٩٠ ز.)

پەراوێز:

(١) لەم بابەتە؛ کاک (حەسەن مەحمود حەمەکەریم)، لە «کوردستان: لانکی دوەمی مرۆڤایەتی»دا، دەڵێت: «زردەشتیەکانی شارەزور (کابانی کوردی)یان نارده حیجاز، بۆ سۆراغی ئەو پێغەمبەرەی لە ئاوێستادا مژدەی دراوە، کوردەکانی بۆتان و جزیرەی ئیبن عومەریش کە گاور بون و لەژێر دەستی ڕۆمە گاورەکاندا بون؛ بەنهێنی دوانزە کەسیان کە بازرگانەکانی هۆزی باجن نارد بۆ ئەو مەبەستە. هەردو نوێنەری کورد بە مژدەی خۆشبەختیەوە گەڕانەوە و بە چاوی خۆیان هەمو شتێکیان دیبو. بەم جۆرە کورد پێش هاتنی ئیسلام موسوڵمان بون و بڕوای نوێی خۆیان ڕاگەیاند. ئەمە شانازییەکی مەزنە بۆ کورد کە لە بارودۆخێکی لەو جۆرەدا هەڵوێستی ژیرانەی وایان نواندوە»! بڕوانە:

حەسەن مەحمود حەمەکەریم، کوردستان: لانکی دوەمی مرۆڤایەتی. پرۆژەی تیشک (٩٧). سلێمانی: چاپخانەی شڤان. چاپی یەکەم، ٢٠١٤. لا. ١٤٧.

ناوبراو باسی ئەم نوێنەرناردنەی لە کوێوە هێناوە؟ دیارە هەندێک سەرچاوەی درەنگوەختن کە بە دۆکیومێنتی مێژویی دانانرێن و لە بابەتی چیرۆکی میللین (کە ئەمە بابەتی توێژینەوەیەکی سەربەخۆیە)، بەڵام چونکە وا ڕێکەوتوە باسەکە بە دڵی ئەو ئایدیۆلۆجیا ئیسلامیە کوردیەیە؛ پەسەند دەکرێت و بە بایەخێکی زۆرەوە دوپات دەکرێتەوە.

(٢) حەسەن مەحمود حەمەکەریم، کوردستان: لانکی دوەمی مرۆڤایەتی. لا. ٢٠٧.

(٣) هەرچەند دوایی قسە و بیروڕای تریش دەگوازێتەوە، کە دەڵێت: «وقيل: إن الكرد من العرب وتنبّطوا، وقيل: إنهم أعراب العجم». بڕوانە:

العمري، ابن فضل الله، مسالك الأبصار في ممالك الأمصار. تحقيق: كامل سلمان الجبوري. بيروت: دار الكتب العلمية. الطبعة الأولى، ٢٠١٠. جـ ٢٣، ص. ٤٩.

(٤) بڕوانە:

ياقوت، معجم البلدان. بيروت: دار صادر. الطبعة الثانية، ١٩٩٥. جـ ٣، ص. ٣٧٥.

(٥) الرسالة الثانية لأبي دلف رحالة القرن العاشر. نشر وتحقيق: بطرس بولغاكوف، أنس خالدوف. ترجمة وتعليق: د. محمد منير مرسي. القاهرة: عالم الكتب. ص ص. ٥٧، ٥٨.

مینورسکی، ولادیمیر، سفرنامه ابو دلف در ایران (در سال ٣٤١ هجری). ترجمۀ: سید ابوالفضل طباطبائی. تهراب: انتشارات زوار. چاپ دوم، ١٣٥٤. ص ص. ٥٤، ٥٥.

النقشبندي، د. حسام الدين علي غالب (دراسة وتحقيق)، أبو دلف مسعر بن مهلهل الخزرجي، ورحلته إلى كردستان خلال السنتين (٣٤٠-٣٤١ هـ / ٩٥١-٩٥٢ م)، دراسة تحليلية، مع نص الرسالة المحققة. السليمانية: مؤسسة ژين، مطبعة شڤان. ٢٠١٢. ص ص. ١٢٣، ١٢٤.

هەروەها بڕوانە گواستنەوەکەی یاقوت: ياقوت، معجم البلدان. جـ ٣، ص. ٣٧٥.

(٦) الرسالة الثانية لأبي دلف رحالة القرن العاشر. ص. ٥٩.

النقشبندي، أبو دلف مسعر بن مهلهل الخزرجي، ورحلته إلى كردستان. ص. ١٢٥.

هەروەها بڕوانە گواستنەوەکەی یاقوت: ياقوت، معجم البلدان. جـ ٣، ص. ٣٧٥.

(٧) مینورسکی، سفرنامه ابو دلف. ص. ١١٧.

(٨) النقشبندي، أبو دلف مسعر بن مهلهل الخزرجي، ورحلته إلى كردستان. ص ص. ٤٠، ٤١.

(٩) الرسالة الثانية لأبي دلف رحالة القرن العاشر. ص. ٥٩.

مینورسکی، سفرنامه ابو دلف. ص ص. ١١٧، ١١٨.

النقشبندي، أبو دلف مسعر بن مهلهل الخزرجي، ورحلته إلى كردستان. ص ص. ٤٢-٤٥.

(١٠) بڕوانە:

Minorsky, V., «Sheahrizur», *Encyclopaedia of Islam* (First Encyclopaedia of Islam: 1913-1936). V. 7, p. 344.

(١١) النقشبندي، د. حسام الدين، الكرد في لرستان الصغرى (الشمالية) وشهرزور خلال العصر الوسيط. السليمانية: مؤسسة ژين. ٢٠١١. ص ص. ٨٩-٩٨.

(١٢) دەربارەی ئەم مانەوەیەی (هێراکلیوس) لە شارەزور؛ بڕوانە:

Kaegi, Walter Emil, *Heraclius, Emperor of Byzantium*. Cambridge University Press, 1st edition, 2003. P. 174.

(١٣) بڕوانە: پێنجوێنی، سەروەر، هەواڵی یەکەم هەڵمەتی ئەنفالکردنی کورد لەلایەن دەوڵەتی ئیسلامیەوە: هەڵمەتەکەی سەلەمەی کوڕی قەیسی ئەشجەعی، و بەرنامە و ڕاسپاردەی عومەری کوڕی خەططاب سەرۆکی سەرپەرشتیکاری داگیرکاریەکان بۆ هێزە ئیسلامیەکان. ماڵپەڕی نوسەر، ٢٠١٣/٤/١٨:
http://sarwar-penjweni.blogspot.com/2013/04/blog-post_18.html

(١٤) بۆ هەڵمەتەکەی (سەلەمەی کوڕی قەیسی ئەشجەعی) لە سەرچاوە ئیسلامیەکاندا؛ بڕوانە:

سعيد بن منصور، أبو عثمان الخراساني الجوزجاني، سنن سعيد بن منصور. تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي. الهند: الدار السلفية. الطبعة الأولى، ١٩٨٢. جـ ٢، ص‌ص. ٢١٦ ـ ٢٢٢.

الطبري، تاريخ الرسل والملوك (و «صلة تاريخ الطبري» لعريب بن سعد القرطبي). بيروت: دار التراث. الطبعة الثانية، ١٣٨٧ هـ. جـ ٤، ص‌ص. ١٨٦ ـ ١٩٠.

ابن الجوزي، المنتظم في تاريخ الملوك والأمم. تحقيق: محمد عبد القادر عطا، مصطفى عبد القادر عطا. بيروت: دار الكتب العلمية. الطبعة الأولى، ١٩٩٢. جـ ٤، ص‌ص. ٢٧٦ ـ ٢٨٠.

أبو يوسف، الخراج. تحقيق: طه عبد الرؤوف سعد ، سعد حسن محمد. القاهرة: المكتبة الأزهرية للتراث. ص‌ص. ٢١١، ٢١٢.

ابن الأثير، الكامل في التاريخ. تحقيق: عمر عبد السلام تدمري. بيروت: دار الكتاب العربي. الطبعة الأولى، ١٩٩٧. جـ ٢، ص‌ص. ٤٢٦، ٤٢٧.

ابن كثير، البداية والنهاية. تحقيق: علي شيري. بيروت: دار إحياء التراث العربي. الطبعة الأولى، ١٩٨٨.جـ ٧، ص. ١٥٠.

ابن خلدون، ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر. تحقيق: خليل شحادة. بيروت: دار الفكر. الطبعة الثانية، ١٩٨٨. جـ ٢، ص‌ص. ٥٦٧، ٥٦٨.

الكلاعي، الاكتفاء بما تضمنه من مغازي رسول الله صلى الله عليه وسلم والثلاثة الخلفاء. بيروت: دار الكتب العلمية. الطبعة الأولى، ١٤٢٠ هـ. جـ ٢، ص. ٥٩٩، ٦٠٠.

النويري، نهاية الأرب في فنون الأدب. القاهرة: دار الكتب والوثائق القومية. الطبعة الأولى، ١٤٢٣ هـ. جـ ١٩، ص. ٢٨٣، ٢٨٤.

الكاندهلوي، حياة الصحابة. تحقيق وضبط وتعليق: د. بشار عواد معروف. بيروت: مؤسسة الرسالة. الطبعة الأولى، ١٩٩٩. جـ ١، ص. ٢٦٨.

(١٥) بۆ باسی داگیرکردنی حولوان و دینەوەر و کرماشان لە لایەن (سەعدی کوڕی ئەبو وەققاص) ـەوە؛ بڕوانە:

البلاذري، فتوح البلدان. بيروت: دار ومكتبة الهلال. ١٩٨٨. ص. ٢٩٥.

ياقوت، معجم البلدان. جـ ٢، ص. ٢٩١.

(١٦) بڕوانە:

ابن أعثم، كتاب الفتوح. تحقيق: علي شيري. بيروت: دار الأضواء. الطبعة الأولى، ١٩٩١. جـ ١، ص. ٢١٧.

(١٧) بۆ هەڵمەتەکەی (عوڕوەی کوڕی زەیدی طائی) بۆسەر شارەزور؛ بڕوانە:

ابن أعثم، كتاب الفتوح. جـ ١، ص. ٢١٧.

الواقدي، فتوح الإسلام لبلاد العجم وخراسان. القاهرة: مطبعة المحروسة. ١٨٩١. ص. ٦٧.

(١٨) بۆ هەڵمەتەکەی (عەزرەی کوڕی قەیسی بەجیلەیی) بۆسەر شارەزور؛ بڕوانە:

البلاذري، فتوح البلدان. ص. ٣٢٥: «(فتح شهرزور والصامغان ودراباذ): حدثني إسحاق بن سليمان الشهرزوري، قال: حدثنا أبي عن محمد بن مروان عن الكلبي عن بعض آل عزرة البجلي أن عزرة بن قيس حاول فتح شهرزور وهو وال على حلوان في خلافة عمر فلم يقدر عليها..».

ابن الأثير، الكامل في التاريخ. تحقيق: عمر عبد السلام تدمري. دار الكتاب العربي، بيروت. الطبعة الأولى، ١٩٩٧. جـ ٢، ص. ٤١٧، ٤١٨: «(ذكر فتح شهرزور والصامغان): لما استعمل عمر عزرة بن قيس على حلوان حاول فتح شهرزور، فلم يقدر عليها..».

(١٩) بۆ دەنگوباسی داگیرکردنی موصل و دەوروبەری و هەولێر و گەرمیان، لە لایەن (عوتبەی کوڕی فەرقەدی سولەیمی) ـەوە؛ بڕوانە:

البلاذري، فتوح البلدان. ص. ٣٢٣.

(٢٠) بۆ هەڵمەتەکەی (عوتبەی کوڕی فەرقەدی سولەیمی) بۆسەر شارەزور؛ بڕوانە:

البلاذري، فتوح البلدان. ص. ٣٢٥: «(فتح شهرزور والصامغان ودراباذ): حدثني إسحاق بن سليمان الشهرزوري، قال: حدثنا أبي عن محمد بن مروان عن الكلبي عن بعض آل عزرة البجلي أن عزرة بن قيس حاول فتح شهرزور وهو وال على حلوان في خلافة عمر فلم يقدر عليها فغزاها عتبة بن فرقد ففتحها بعد قتال على مثل صلح حلوان، وكانت العقارب تصيب الرجل من المسلمين فيموت. وحدثني إسحاق عن أبيه عن مشايخهم، قال: صالح أهل الصامغان ودراباذ عتبة على الجزية والخراج على أن لا يقتلوا ولا يسبوا ولا يمنعوا طريقا يسلكونه. حدثني أبو رجاء الحلواني عن أبيه عن مشايخ شهرزور، قالوا: شهرزور والصامغان ودراباذ من فتوح عتبة بن فرقد السلمي فتحها وقاتل الأكراد فقتل منهم خلقا..». ص. ٣٢٤: «قالوا: وافتتح عتبة بن فرقد الطيرهان وتكريت، وآمن أهل حصن تكريت على أنفسهم وأموالهم، وسار في كورة باجرمى، ثم صار إلى شهرزور..».

ابن الأثير، الكامل في التاريخ. تحقيق: عمر عبد السلام تدمري. دار الكتاب العربي، بيروت. الطبعة الأولى، ١٩٩٧. جـ ٢، ص. ٤١٧، ٤١٨: «(ذكر فتح شهرزور والصامغان): لما استعمل عمر عزرة بن قيس على حلوان حاول فتح شهرزور، فلم يقدر عليها، فغزاها عتبة بن فرقد، ففتحها بعد قتال على مثل صلح حلوان، فكانت العقارب تصيب الرجل من المسلمين فيموت. وصالح أهل الصامغان وداراباذ على الجزية والخراج، وقتل خلقا كثيرا من الأكراد..».

ابن خلدون، ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر. تحقيق: خليل شحادة. دار الفكر، بيروت. الطبعة الثانية، ١٩٨٨. جـ ٢، ص. ٥٦١: «(فتح أذربيجان): ... ثم غزا عتبة بن فرقد شهرزور والصامغان ففتحهما بعد قتال على الجزية والخراج، وقتل خلقا من الأكراد..».

النويري، نهاية الأرب في فنون الأدب. دار الكتب والوثائق القومية، القاهرة. الطبعة الأولى، ١٤٢٣ هـ. جـ ١٩، ص. ٢٧٦: «(ذكر فتح شهرزور والصامغان): وفي سنة اثنتين وعشرين كان فتح شهرزور؛ فتحها عتبة ابن فرقد صلحا على مثل صلح حلوان بعد قتال، وصالح أهل الصامغان، وداراباذ على الجزية والخراج، وقتل خلقا كثيرا من الأكراد..».

(٢١) حەسەن مەحمود حەمەکەریم، کوردستان: لانکی دوەمی مرۆڤایەتی. لا. ٢٠٧.

(٢٢) «كان ذلك صُلحًا، لا عَنْوةً». محمد أمين زكي، تاريخ السليمانية. ترجمة: الملا جميل الملا أحمد الروزبياني. بغداد: شركة النشر والطباعة العراقية المحدودة، ١٩٥١. ص. ٣٠ (هامش).

(٢٣) بڕوانە:

البكري، معجم ما استعجم من أسماء البلاد والمواضع. بيروت: عالم الكتب. الطبعة الثالثة، ١٤٠٣ هـ. جـ ٢، ص. ٦٩٠: «كورة شهرزور، وكورة الصامغان».

(٢٤) ياقوت، معجم البلدان. جـ ٣، ص. ٣٩٠: «صامَغَان: كورة من كور الجبل في حدود طبرستان، واسمها بالفارسيّة ميان».

هەروەها بڕوانە: ابن عبد الحق، مراصد الاطلاع على أسماء الأمكنة والبقاع. بيروت: دار الجيل. الطبعة الأولى، ١٤١٢. جـ ٢، ص. ٨٣٠: «(صامغان): كورة من كور الجبل، في حدود طبرستان».

(٢٥) بڕوانە:

Robinson, Chase F., *Empire and Elites after the Muslim Conquest: The Transformation of Northern Mesopotamia* (Cambridge Studies in Islamic Civilization). Cambridge University Press, 2006. P. 24.

(٢٦) بڕوانە:

ابن خرداذبه، المسالك والممالك. دار صادر، بيروت. ص. ٢٤٥: «وكانت شهرزور والصامغان ودراباذ من عمل الموصل إلى أن أفردت عنها..».

(٢٧) بڕوانە:

Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest*. P. 24.

(٢٨) بڕوانە:

Payne Smith, Jessie, *Supplement to the Thesaurus Syriacus*. Oxford: Clarendon Press, 1927. P. 94, ܪܘܙܐܒ.

(٢٩) ڕۆژبەیانی، م. جەمیل، وڵاتگیریی ڕەشەخاکی عێراق. هەولێر: ئاراس.